TIGHT BINDING BOOK

पिकलीं पानें

अनंत काणेकर

किंमत दोन रुपये

प्रकाशक :
रा. ज. देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
२२ कसबा पेठ, पुणें २

• • •

पहिली आवृत्ति डिसेंबर १९३४
दुसरी आवृत्ति जून १९४४
तिसरी आवृत्ति डिसेंबर १९४७
चवथी आवृत्ति जुलै १९५६

• • •

• • •

मुखपृष्ठावरील चित्र
श्री. दीनानाथ दलाल यांचें आहे.

• • •

मुद्रक :
द. ग. गपचूप
श्री शिवाजी प्रिंटिंग वर्क्स
४९५-४९६ शनिवार, पुणें २

• • •

अनुक्रमणिका

● ● ●

तो एक नवीनच फोंफावलेला वृक्ष होता.

आपल्या हिरवट, तांबूस व जर्द पिंवळ्या पानाचा संभार; अंगावर धरून तो सारा वेळ संथपणें डुलत उभा असे.

संध्याकाळीं त्याच्या पिकल्या पानांचा पाचोळा खालील भूभागावर पडे; आणि तेथून जाणारीं-येणारीं कांहीं शिष्ट माणसें त्याच्याकडे तिरस्कारानें पाहून म्हणत, 'हें निरर्थ वाढलेलें झाड उपटून टाकलेलें बरें!'

त्यांचे ते कटु शब्द ऐकून तो दुःखीकष्टी होत असे. खरोखरच आपण भूमातेला भार आहोंत का? या प्रामाणिक संशयानें तो व्यथितचित्त होई; आणि आपला शेंडा दुःखभरानें हालवी.

साहाजिकच आणखीं कांहीं पिकलीं पानें गळून पडत.

सकाळ होई. तांबूस गालांचीं, भिरभिरत्या डोळ्यांचीं आणि भुरभुरणाऱ्या केसांचीं कितीतरी गुटगुटीत, सतेज बालकें तेथें उड्या मारीत खेळावयाला येत; आणि सकाळच्या पिंवळसर कोंवळ्या उनांत सोन्यासारखीं झळझळ-णारीं त्याचीं तीं जर्द पिंवळीं पानें पाहून, 'पिकलीं पानें'! 'पिकलीं पानें!' म्हणूनच एकच कोलाहल करीत.

कुणी त्यांतलें एखादें उचलून आपल्या भुरभुरणाऱ्या केशकलापांत खोंची, तर कुणी त्यांच्या माला करून गळ्यांत घाली. आणि आनंदानें ते चिमणे जीव त्या नवीनच फोंफावलेल्या वृक्षाभोंवतीं उडत बागडत.

त्यांचा तो आनंद पाहून तो हर्षभरित चित्तानें आपला उंच शेंडा हालवी, आणि त्याचीं पिकलीं पानें पट् पट् पट् पट् त्यांच्या अंगाखांद्यांवर पडत.

● ● ●

१

" बुद्धीला पटतें, पण मनाला कसेंसेंच वाटतें... "

परवां कुणाबरोबरसा मी घटस्फोटासंबंधीं बोलत होतों. साधकबाधक बऱ्याच मुद्द्यांची चर्चा झाली. माझी सर्व विचारसरणीही त्याला पसंत पडली. पण शेवटीं तो गृहस्थ जरासा नाखुश स्वरातच उद्गारला, " तुम्ही म्हणतां तें सगळं बरोबर आहे. बुद्धीलाही पटतं; पण मनाला कसंसंच वाटतं, बुवा ! "

मला वाटतें माणूस प्रामाणिक होता म्हणूनच त्यानें माझ्यासमोर असे उद्गार काढले. नाहींतर नेहमींचा मनुष्यस्वभाव काय, तर आपल्याला कांहीं नकोसें वाटलें, कीं तसें सरळ वैयक्तिक कारण न सांगतां, ती गोष्ट घडल्यास जगांत केवढा अनर्थ होईल, आणि केवळ तो अनर्थ टाळण्याच्या परोपकार-बुद्धीनेंच आपण त्या गोष्टीच्या विरुद्ध आहोंत असें भासविणें. फार लांब कशाला. माझी स्वत:चीच गोष्ट घ्या ना ! मला वांग्याची भाजी मुळींच आवडत नाहीं. एकदां घरांत वांग्यासंबंधीं गोष्टी चालल्या होत्या. कोणीसें म्हणालें, बाजारांत हल्लीं फार सुरेख, लुसलुशीत वांगीं यतात, आणि स्वस्तही फार आहेत. तेव्हां मी एकदम उलटून म्हणालों, " स्वस्त असतील, पण वांग्याच्या अंगांत वातुळपणा फार आहे आणि काकांच्या प्रकृतीला तर वांगीं मुळींच चांगलीं नाहींत. डॉक्टर असंच म्हणत होते त्या दिवशीं; नाहीं का हो, काका ? " काकांच्या प्रकृतीविषयीं केवढा पुळका आला मला तेव्हां !

हो, पण मी बोलत होतों कशासंबंधीं ? त्या गृहस्थाचे ते उद्गार, " बुद्धीला पटतं, पण मनाला कसंसंच वाटतं, बुवा ? " खरेच प्रामाणिक होते ते उद्गार. किती तरी वेळां आपणालाही अगदीं असेंच होतें. बुद्धीला एखादी गोष्ट पटते, पण मनाला ती सहन होत नाहीं. माझ्या एका मित्राची एक मजेदार गोष्ट मला आठवते. शास्त्रीय संशोधक, आणि मोठा बुद्धिमान् आहे तो. उत्क्रांतिवादाचा त्यानें सखोल अभ्यास केला आहे; आणि 'ईश्वर' अशी कांहीं वस्तु अस्तित्वांत असणें अशक्य आहे, अशी त्याची पुरेपूर खात्री झाली आहे. एकदां रस्त्यावरून जातांना आम्हांला वाटेंत एक देऊळ लागलें. माझ्याबरोबर चालतांना त्यानें झट्दिशीं हात उचलून नमस्कार केला. मला मोठें आश्चर्य वाटलें आणि मोठ्यानें हंसून मी म्हणालों,

" हें रे काय बुवा ? ईश्वर असणं अशक्य आहे, असं तूंच मला सांगत होतास ना ? मग नमस्कार कुणाला केलास ? "

" अरे, नाहीं हें खरं; पण समजा, चुकून असलाच तर काय घ्या ? उगाच एवढ्याच कारणावरून कोपायचा, आणि करायचा कांहीं तरी वाईट आमचं ! नसला तर बरंच झालं. जास्तींत जास्त काय तो नमस्कारच फुकट जाईल, पण असला तर... ! हवी कशाला भानगड उगाच ! "

त्याचा तो युक्तिवाद ऐकून माझी हंसतां हंसतां मुरकुंडीच वळली !

ही गोष्ट जरी हंसण्यासारखी असली तरी तर्कबुद्धि आणि सहजप्रवृत्ति यांत हा विरोध कां ? मी पुन्हां पुन्हां विचार करूं लागलों. घटस्फोटाची आवश्यकता या गृहस्थाच्या बुद्धीला पटली, मग याच्या मनाला कसेंसेंच कां वाटलें ? मला वाटतें व्यक्तिमात्राच्या निरनिराळ्या मनःप्रवृत्तींचे उगम शोधूं गेल्यास, उत्क्रांतीच्या इतिहासाच्या गहन अरण्यांतच शिरलें पाहिजे. आपले रानटी पूर्वज जेव्हां टोळ्या करून राहत असत, तेव्हां त्यांच्या स्त्रियांची योग्यता – जातीनेंच त्या अबला असल्यामुळें – जीवनकलहाच्या त्या धकाधकीच्या काळांत इतर स्थावर जंगम मालमत्तेपेक्षां कांहीं अधिक नसे. एखाद्या टोळीला अधिक गुरांढोरांची जरूरी भासली, तर दुसऱ्या टोळीशीं युद्ध करून त्यांचीं गुरेंढोरें ते हिरावून आणीत असत. त्याचप्रमाणें स्त्रियांची कमतरता पडली म्हणजे युद्ध करूनच दुसऱ्या टोळींतल्या स्त्रिया ते जिंकून आणीत. साहजिकच स्त्री ही एक

मालकीची वस्तु झाली. महाभारताचा काल घ्या ना. स्त्रीवर्गासंबंधीं मोठमोठीं स्तुतिस्तोत्रें असतील त्यांत, पण प्रसंग पडल्यास स्त्रीची खरी किंमत किती होती, यावर युद्धिष्ठिराच्या द्यूतप्रसंगींच्या वागणुकीनें चांगलाच प्रकाश पडतो. एकामागून एक सर्व कांहीं हरल्यावर या धर्मात्म्यानें आपली धर्मपत्नी पणाला लाविली! जमीनजुमला, हत्तीघोडे, तशीच स्त्री!! मालमत्तेचा एक भाग! स्त्रीसंबंधीं मालकीहक्काची ही प्रवृत्ति मानवी मनाला खिळली आहे ती इतकी जुनी आहे. शतकानुशतकें मनुष्याची उत्क्रांति झाली. उघडेंनागडें राहण्याच्या रानटी अवस्थेंतून मनुष्य सध्यांच्या ज्ञानवृद्धतेच्या अवस्थेंत येऊन पोहोंचला, तरी या प्रवृत्तीचा निखारा या साऱ्या ज्ञानवृद्धतेच्या आणि तर्ककुशलतेच्या ढिगाखालीं अजूनही जिवंतच आहे. सारा समाजच जोंपर्यंत मालकी हक्कावर उभारला आहे, तोंपर्यंत ही प्रवृत्ति उघड अगर थोडीबहुत प्रच्छन्न राहणारच; आणि एखाद्या प्रामाणिक माणसाच्या बुद्धीला कितीही पटलें, तरी या प्रवृत्तीला विरोधक अशी एखादी गोष्ट घडतांच त्या साऱ्या प्रचंड ढिगांतून हा निखारा धगधगणारच. त्या गृहस्थाच्या बुद्धीला घटस्फोटाची आवश्यकता पटली, पण मनाला कसेंसेंच वाटलें, त्याचें तरी कारण हेंच.

याचा अर्थ मात्र असा नव्हे कीं, या प्रवृत्तींना ऐतिहासिक कारणें आहेत, म्हणून बुद्धीला कांहींही वाटलें तरी या प्रवृत्तीच चांगल्या आहेत, आणि बुद्धीच्या विरुद्ध त्यानाच वाव द्यावा. उलटपक्षीं मानवी संस्कृतीचा आणि सुधारणेचा इतिहास, म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीचा उत्तरोत्तर विकास, आणि या बुद्धिमत्तेच्या प्रकाशांत सहजप्रवृत्तींचें नियंत्रण आणि शुद्धीकरण!

२

" बेधडक खोटें बोलणें, हेंच केव्हां केव्हां खरें बोलण्यापेक्षां फार चांगलें. "

नुकतेंच लग्न झालेल्या एका गृहस्थानें मला पटकन् विचारलें,

" माझी बायको सुंदर आहे कीं नाहीं ? "

" आहे कीं ! ", मीं घुटमळत पण गोरामोरा होऊन उत्तर दिलें. ती सुंदर नव्हती अशांतला भाग नाहीं. आणि " आहे ना, " हें उत्तर देतांना मीही खरेंच बोलत होतों; तरी पण लाज वाटून मी गोरामोरा होण्याचें कारण एवढेंच कीं त्या गृहस्थानें ज्या उत्साहानें आणि गोड अपेक्षेनें मला विचारलें तितक्याच उत्साहानें त्याला खूश करण्यासारखें उत्तर देणें मला शक्य नव्हतें. त्याची बायको जरी मला सुंदर वाटत असली तरी त्याच्यापुढें तिच्या नाका-डोळ्यांचें रसभरित वर्णन करणें म्हणजे नुसता शिष्टाचाराचाच भंग झाला असता इतकेंच नव्हे, तर आपल्या बायकोसंबंधीं अशी फाजील सलगी दाखविल्याबद्दल उलट तोच माझ्यावर चिडला असता ! बरें, तसें न करतां, एकाक्षरी उत्तर देऊन आपणाला विशेष कांहींच वाटत नाहीं असें दाखवावें, तरीही त्याला रागच यायचा ! मोठ्या विचित्र परिस्थितींत सांपडतो मनुष्य अशा वेळीं. पण खरी गम्मत झाली ती दुसऱ्याच एका वेळीं. खरोखरच कुरूप बायको असलेल्या एका गृहस्थानें " माझी बायको सुरेख आहे कीं नाहीं ? " असा प्रश्न विचारला.

" सुरेख आहे कीं ! " मीं म्हटलें. त्या गृहस्थाला माझें उत्तर ऐकून खरोखरच बरें वाटल्याचें दिसलें. पण माझ्याबरोबर माझा एक एकांतिक सत्यवादी मित्र होता. या वेळीं तो मात्र सारखा मिस्किलपणें माझ्याकडे पाहात होता. तो गृहस्थ गेल्याबरोबर हा सत्यभक्त उद्गारला, " काय लुच्चा आहेस रे तूं ! किती खोटं बोललास उगाच त्याची खुशामत करायला ! "

" खोटं बोललों हें खरं आहे, " मी म्हणालों, " पण लुच्चेपणाचा किंवा खुशामत करण्याचा मात्र कांहींच प्रश्न उद्भवत नाहीं. त्याची खुशामत करून मला तो कांहीं बक्षीस थोडंच देणार होता ? पण खरं बोलून त्याला दुखवा कां उगीच ? " आणि खरोखरच मी म्हणतों, खरें बोलण्यालासुद्धां कांहीं तरी सीमा आहेच कीं नाहीं ! इतकेंच नव्हे, तर केव्हां केव्हां बेधडक खोटें बोलणें हेंच खरें बोलण्यापेक्षा फार चांगलें. आतां वरचाच प्रसंग घ्या. खरें बोलून मी काय मिळवणार होतों ? त्या गृहस्थाचें मन मात्र विनाकारण दुखविलें गेलें असतें, आणि सहानुभूतीकरितां तो माझ्याकडे आला असतां त्याला आनंद-विण्याऐवजीं दुःखीकष्टी करून मीं त्याला परत पाठविला असता ! माणसाच्या जीवापुढें मला तरी नाहीं खऱ्याची किंमत अधिक वाटत ! खरें काय किंवा खोटें काय, त्याची खरी योग्यता जीवनाच्या कसोटीवरच ठरवायची. आधींच बिचाऱ्या मनुष्यप्राण्याचें मन करपून पोळून टाकणारे योग आणि घटना संसारांत कितीतरी येतात, त्यांत एखाद्या खोटया शब्दानें एखाद्याचें थोडें समाधान होत असेल, आणि नुकसान मात्र कोणाचेंच होत नसेल तर निर्मळ सत्याचा बेधडक बळी द्यायला कांहींच हरकत नाहीं.

असल्या निरागस असत्यानें केव्हां केव्हां फायदा मात्र चांगलाच होतो. एखाद्या मुलाच्या आईसमोर तुम्ही तिच्या मुलांची जर खुबीदार स्तुति कराल, तर पूर्वी तुम्हांला नुसता चहाचा कप मिळत असल्यास, त्या पुढें चहाच्या बरोबर लाडूही मिळत जाईल. मात्र लाडू मिळण्याकरितां खोटें बोलतांना एक गोष्ट अवश्य ध्यानांत ठेवली पाहिजे. मुलें कशींही गलिच्छ, गबाळ दिसत असलीं तरी " किती छान दिसतात तुमचीं मुलं ! " असें जर तुम्ही म्हणालांत तर लाडू बाजूलाच राहिला, पण तुम्ही गेल्याबरोबर ती मुलांची दृष्ट काढून, " डोळे फुटले मेल्याचे ! मीठमोहरी पडो मेल्याच्या

डोळ्यांत ! " असें म्हणेल, आणि पुन्हां तुम्हांला दारावरही उभें करणार नाहीं ! म्हणूनच मीं म्हटलें कीं, खुबीदार खोटें बोललें पाहिजे. अगोदर शेजारणींच्या मुलांची यथेच्छ निंदा केली पाहिजे. "मुलं कसलीं ? नष्ट कारटीं आहेत अगदीं ! गांवाचीं आडदांड. सगळं घर घेतात डोक्यावर. नाहीं तर तुमचीं मुलं. किती शांत, गरीब. घरचं वळणच मुळीं तसं ! "

आमचे सत्यवादी मित्र मात्र शेंडी तुटो, पारंबी तुटो, केव्हांही सत्यच बोलणार. एखाद्या रोग्याला त्याच्या रोगाचें नांव सांगितल्यास हृदयाला धक्का बसून तो लगेच मरेल असें जरी डॉक्टरांनीं सागितलेलें असलें, तरी त्या रोग्यानें प्रश्न केल्याबरोबर हे सत्यवादी महात्मे त्याला निर्भेळ सत्य सांगणार आणि यमलोकाला पाठविणार ! आणि मयताच्या आप्त स्वकीयांना तरी आनंद काय थोडा ! माणूस मेला म्हणून काय झालें ? सत्याचा तर विजय झाला ! एवंच काय, सत्याकरितां सत्य, किंवा कलेकरितां कला, हीं केवळ नितांत मूर्खपणाचीं उदात्त नामाभिधानें होत.

३

" दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहाण्याची संवय... "

एक फार सुंदर ढाल होती. तिची एक बाजू संपूर्ण सोन्याची व दुसरी सबंध बाजू चांदीची होती. त्या ढालीच्या उभय बाजूंना उभे राहून दोन गृहस्थ तावातावानें भांडत होते. चांदीच्या बाजूचा गृहस्थ ती ढाल चांदीची आहे, असें घसा फोडून सांगत होता व सोन्याच्या बाजूचा गृहस्थ, " तूं महामूर्ख आहेस, ही ढाल सोन्याची आहे ! " म्हणून त्या दुसऱ्या गृहस्थाला बजावीत होता. भांडण अगदीं विकोपाला जाऊन आतां हमरीतुमरीवर येणार, इतक्यांत तेथून एक तिऱ्हाईत गृहस्थ चालला होता, त्याचें या भांडणा-कडे लक्ष जाऊन त्यानें ढालेच्या दोन्ही बाजू पाहिल्या, व त्या भांडणाऱ्या गृहस्थांना तो म्हणाला, " जरा ऐकाल का ! तुम्हीं एकमेकांच्या जागा बदला, आणि मग पहा तुमचं भांडण मिटतं कीं नाहीं तें ! ". दोघांनींही जागा बदलल्या आणि पाहातात तों काय ? ' चांदीची आहे ' ' चांदीची आहे ' म्हणून घसा फोडणारा उद्गारला, " अरे खरेंच, सोन्याची आहे कीं ! " तीच स्थिति सोन्याची आहे म्हणणाराची झाली. आणि आपल्या भांडणांत कांहींच तथ्य नव्हतें, अशी दोघांचीही खात्री पटली.

या गोष्टीची आठवण व्हावयाचें कारण एवढेंच, कीं नुकताच अगदीं अशाच तऱ्हेचा एक कडाक्याचा वादविवाद माझा आणि माझ्या एका

मित्राचा झाला. एका प्रसिद्ध लेखकाचा लघुकथासंग्रह आम्हीं वाचायला घेतला होता, आणि आम्हीं दोघेही त्याविषयीं बोलत होतों.

" भिकार आहे पुस्तक अगदीं ! " माझा मित्र उद्गारला.

" काय ? — भिकार आहे ?...इतक्या सुंदर लघुकथा मराठींत अजून कुणींच लिहिलेल्या नाहींत, असं मला वाटतं ! " मी म्हणालों.

" खूपच रसिक आहांत तर मग तुम्ही ! " तो हेटाळणीच्या स्वरांत म्हणाला. झाली भांडणाला सुरुवात ! बराच वेळ शब्दाशब्दी झाल्यावर मी म्हणालों, " कुठच्या रे गोष्टीला तूं भिकार म्हणतोस ? "

तो म्हणाला, " अमुक... "

ती गोष्ट मीं वाचलेली नव्हती. त्याचप्रमाणें ज्या गोष्टीचें नांव मीं सांगितलें, तीही त्यानें वाचलेली नव्हती. शेवटीं त्यानें सांगितलेली गोष्ट मीं वाचून पाहिली, आणि ती खरोखरच टाकाऊ होती. लेखकाचा तो अगदीं नवशिका प्रयत्न होता. आणि मीं सुचविलेली गोष्ट वाचून पाहिल्यावर ती उत्कृष्ट असल्याचें माझ्या मित्राचेंही मत पडलें.

आपलीं किती तरी भांडणें अशाच प्रकारचीं असतात. दुसऱ्याची भूमिकाच समजून न घेतां आपण बोलतों, आणि केव्हां केव्हां याचा परिणाम परस्परांच्या अंतःकरणांत निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यांत होतो. मला वाटतें दुसऱ्याच्या डोळ्यांनीं पाहण्याची थोडीशी तरी संवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे.

मात्र केव्हां केव्हां विरुद्ध भूमिकांवरून एकाच गोष्टीचा विचार करतांना भांडणें न होतां आश्चर्यकारक मतैक्यसुद्धां होतें. एकदां एका आजीबाईचें आणि माझें कमालीचें एकमत झालें !

" हल्लींच्या बायका अगदींच निःसत्त्व ! " आजीबाई संतापानें म्हणाल्या.

" नाहीं तर काय ?... " मी म्हणालों

आजीबाई अगदीं खूश झाल्या माझ्यावर; पण जर का कुणीं आमचें असें कां मत आहे म्हणून कारणें विचारलीं असतीं, तर मात्र मोठाच घोटाळा झाला असता ! आजीबाई आधुनिक बायकांना वाईट म्हणत होत्या, कारण

आजीबाईंना हव्या होत्या तितक्या त्या मागासलेल्या नव्हत्या म्हणून! आणि मी त्यांना वाईट म्हणावयाचें कारण माझ्या कल्पनेइतक्या त्या पुढारलेल्या नव्हत्या म्हणून! तरीपण केव्हां केव्हां उत्तरध्रुवाशीं दक्षिणध्रुवाची अचानक-पणें गांठ पडते ती अशी!

वरील सर्व विवेचनावरून जर कुणी असा तर्क करील, कीं मी सुवर्ण-मध्यवादी संशयात्मा आहें म्हणून, तर मात्र मला त्याचा लगेच इन्कार करावा लागेल. माझें म्हणणें एवढेंच, कीं नेहमीं दुसऱ्याची भूमिका समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा. त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं नेहमीं दोन्ही बाजूंना थोडें थोडें सत्य असतेंच व आपण वेळीं अवेळीं दोहोंच्या मधलीच बाजू मांडीत राहावें! वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या झटापटींत बकऱ्यानें 'प्राण वांचवा', म्हणून आक्रोश केला असतां, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार कीं, "थाबा! बकऱ्याची बाजू समजली, आतां वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शांतपणें समजावून घेतली पाहिजे! आणि मगच काय करावयाचें तें ठरविलें पाहिजे."

एका सुवर्णमध्यवादी याचकाचा एक सुरेख युक्तिवाद मला आठवतो, तो सांगितल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.

यजमानाकडे कांहीं मागण्याकरितां हा गृहस्थ गेला असतां त्याला हात हालवीत परत यावें लागलें, तेव्हां त्यानें पुढीलप्रमाणें स्वतःचें समाधान करून घेतलें :

"कांहीं मिळेल अशी आशा वाटत होती, ती व्यर्थ झाल्यामुळें दुःख झालें; पण यजमान कमरेवर लाथ मारून घालवून देईल अशी मला सारखी भीति वाटत होती, ती निराधार ठरल्यामुळें आनंदही झाला!"

मला वाटतें सुवर्णमध्यवादाचा हा परमोत्कर्षबिंदु होय!

४

" स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार..."

मला जर कोणाचा मनस्वी राग येत असेल तर तो वेळीं अवेळीं सदासर्वकाळ स्वतःच्या दुःखाचें प्रदर्शन मांडणाऱ्यांचा. मला वाटतें, स्वतः दुःखी आहोंत या गोष्टीचा या लोकांना मोठा अभिमान वाटतो, आणि लोकांना एकदां आपले दुःख ऐकविलें, कीं लोक आपली फार थोर माणसांत गणना करतील अशी यांची कल्पना असते. एका डॉक्टरला मोठमोठ्या समारंभांतून किंवा मेजवानीच्या प्रसंगीं पाहुणे मंडळींत गप्पाष्टकें सुरू झालीं म्हणजे स्वतःची एक गोष्ट मोठ्या अभिमानानें कथन करतांना मीं दोनतीनदां ऐकिलें आहे. आपलें स्वतःचें अपेंडिसायटीस्‌चें ऑपरेशन् झालें होतें, तेव्हां आपल्या पोटाची पुरे आठ इंच फाड करावी लागली, आणि हें सर्व ऑपरेशन् तब्बल दोन तास चाललें होतें, हीच ती सर्व जगाला पुरून उरणारी गोष्ट !

सर्व जग स्वतःमध्यें सामावल्याचा या लोकाना भ्रम झालेला असतो, आणि स्वतःचें दुःखविमोचन म्हणजे साऱ्या जगाचें कल्याण अशी यांची कल्पना असते. माझ्या ओळखीचा एक गृहस्थ आहे, त्याचा स्वतःच्या

दुःखाचें रसभरित वर्णन करण्यांत अगदीं हातखंडा आहे. तुम्ही कांहींही बोलत असा, हा कांहींना कांहीं तरी स्वतःच्या दुःखाची गोष्ट मध्येंच घुसडून द्यावयाचाच !

एकदां आम्हीं कांहीं मौजेच्या गोष्टी बोलत बसलों होतों. हाही गृहस्थ तेथें होताच. गोष्टी अगदीं रंगांत आल्या होत्या. तेव्हां हा मध्येंच म्हणाला, "परवां काय गम्मत झाली बघा..." कांहीं तरी मजेदार गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून आम्ही मोठ्या उत्सुकतनें त्याच्या तोंडाकडे पाहूं लागलों.

"गम्मत काय झाली, माझ्या कपाळाची डाव्या बाजूची शीर अशी कांहीं ठणकायला लागली......"

आतां हा आपल्या अर्धशिशीचा साद्यंत इतिहास निवेदन करणार, या विचारानें आमचे चेहरे काळवंडून गेले. आमचा सारा आनंद मावळून त्या दिवसाची संध्याकाळ फुकट गेली.

प्लेगचा फैलाव करणाऱ्या उंदरांचा ज्याप्रमाणें मिळेल तेथें पकडून आपण नायनाट करतों, त्याप्रमाणें सर्व जगभर दुःख पसरविणाऱ्या या लोकांचा कांहीं तरी निकाल लावला पाहिजे, असें माझें प्रामाणिक मत आहे.

अशाच तऱ्हेच्या लोकांचा दुसरा एक वर्ग आहे. त्यांना आपण 'सदा-सुतकी' म्हणूं. जगांत कांहींही होवो, त्याचें या लोकांना सुतक असतें ! यंदा काय तर अमुक पुढारी पकडले गेले, तेव्हां दिवाळींत लहान मुलांनीं फटाके उडवून आनंद करूं नये; शेंकडों लोक या महिन्यांत तुरुंगांत गेले आहेत, तरी लग्नसमारंभांना वाजंत्री आणूं नयेत; जपानांत धरणीकंप होऊन आपले लाखों जपानी बांधव भयंकर रीतीनें प्राणाला मुकले; म्हणून त्यांच्या आत्म्यांना शांति मिळण्यासाठीं आपण सर्व हिंदवासीयांनीं चोवीस तास कडकडीत उपवास केला पाहिजे.

अशा तऱ्हेनें केव्हांही कोणाच्या तोंडावर हास्याची उकळी फुटूं नये म्हणून हे लोक फार सावधगिरी बाळगीत असतात. माझ्या मतें समाज-स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें वरील दोन्ही तऱ्हेच्या लोकांसाठीं एक मोठा थोरला कोंडवाडा उघडावा, आणि त्यांत या सर्वांना सोडून द्यावें. म्हणजे एक-

मेकांना एकमेकांचीं दुःखें सांगत, आणि जन्मभर कसलें ना कसलें तरी सुतक पाळीत हे लोक मोठ्या आनंदांत त्या कोंडवाड्यांत राहतील, आणि लोकही आपापलीं कामें आनंदानें करावयाला मोकळे होतील !

याच्या उलट तऱ्हेनें वागणारांना मात्र मी खचित वंदनीय महाभागच म्हणेन. एका इटालियन विदूषकाची गोष्ट कुठेंतरी वाचलेली मला आठवते. त्याची अत्यंत लाडकी, एकुलती एक मुलगी त्या दिवशीं मरण पावली होती आणि अंतःकरणांत दुःखाची खाई पेटली असताना रंगभूमीवर नाचून, ओरडून, वेडींवांकडीं तोंडें करून, आणि नाना तऱ्हेच्या गमती करून, तो हजारों लोकांच्या हंसतां हंसतां मुरकुंड्या वळवीत होता.

ही एक एकांतिक गोष्ट झाली, आणि स्वतःच्या दुःखाचे बांध प्रियजनां-समोर मोकळे सोडले म्हणजे खूप हलकें वाटतें हेंही खरें आहे. पण म्हणून उठल्यासुटल्या स्वतःच्या दुःखाचा मोबदला देऊन दुसऱ्याची सहानुभूति विकत घेण्याचा व्यापार करणें केव्हांही क्षम्य ठरणार नाहीं !

५

" एकाला जें अमृत, तें दुसऱ्याला विष "

स्मशानांतसुद्धां केव्हां केव्हां गमतीच्या गोष्टी ऐकावयाला मिळतात, असें जर मीं म्हटलें तर माझ्यावर कोणीही राक्षसी वृत्तीचा आरोप करील. पण खरोखरच माझ्या एका मित्रानें ऐकलेली पुढील गोष्ट किती गमतीची आहे, हें वाचल्याबरोबर तो आरोप मागेंच घ्यावा लागेल. एकदां सहज स्मशानाच्या बाजूला तो फिरावयाला गेला होता, आणि दरवाज्यापाशीं असलेल्या जळाऊ लांकडाच्या दुकानाशीं तो सहज उभा राहिला असतांना आंत चाललेला पुढील संवाद त्याच्या कानांवर पडला. दुकानदार अगदीं मनःपूर्वक आपल्या पाहुण्याशीं बोलत होता :

" काय करावं हो ! धंद्याला असे हलाखीचे दिवस अगदीं कधींच आले नव्हते, बुवा. नाहींतर गेल्या एन्फ्ल्युएन्झाच्या साथीचे दिवस; महाराज, रोजचा गल्ला सांगितला तर तुमचा विश्वास बसणार नाहीं ! "

मुंबईची त्या वेळची हवा अत्यंत छानदार होती. रोगराई कांहीं नव्हती आणि एकंदर शहराचें आरोग्य उत्तम असल्यामुळें लोकांना आनंद वाटण्यासारखी ती गोष्ट होती; पण त्या वेळींही त्या स्थळीं असा एक मनुष्य होता कीं, जो दुःखांत चूर झाला होता ! आणि एन्फ्ल्युएन्झाच्या साथींत सारी जनता हवालदिल झाली असतांना जो आनंदाच्या सागरांत पोहत होता !

कोणी म्हणेल कीं, शेजारच्या घराला आग लागली असतांना त्यावर स्वतःची पोळी भाजून घेण्याचाच हा प्रकार! पण माझ्या मतें वरीलप्रमाणें त्या दुकानदारावर दुष्ट हेतूचा आरोप करणें न्याय्य होणार नाहीं. त्याची अशी इच्छा नव्हती, कीं खूपसे लोक मरावे व त्यावर आपली चलती व्हावी! पण पोटाचा धंदा लाकडें विकण्याचा असल्यामुळें तो धंदा खालावल्याबरोबर दुःख होणें; व त्या धंद्याला ऊर्जितावस्था आली असतां आनंद होणें साहजिकच होतें. अर्थात् असें होण्याचीं कारणें काय होतीं, याची त्याला स्पष्ट जाणीव खास नव्हती. पण प्रस्तुत समाजाची रचनाच मुळीं एकप्रकारच्या विषमतेच्या पायावर झालेली असल्यामुळें वरील प्रकार होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. आणि त्यावरून एखाद्या व्यक्तीला दुष्ट अगर सुष्ट म्हणणें केव्हांही योग्य होणार नाहीं.

सध्यांच्या समाजव्यवस्थेंत एका वर्गाचे हितसंबंध दुसऱ्या वर्गाशीं असे कांहीं निगडित झाले आहेत, कीं एकाला जें अमृत तें दुसऱ्याला विष! वस्तु खूप महाग विकणें हें विकणाराचें ध्येय, तर त्या वस्तूला शक्य तितकी कमी किंमत देणें, ही विकत घेणाराची महत्त्वाकांक्षा! बर्नार्ड शॉ आपल्या एका नाटकाच्या प्रस्तावनेंत म्हणतात, कीं एखाद्या शहराला जितक्या डॉक्टरांची जरूरी आहे तितकेच डॉक्टर तेथें राहूं द्यावेत, आणि ते सुद्धां सरकारी पगारावर! नाहीं तर समाजाला तें धोक्याचें आहे. लोकांच्या शरीराची चिरफाड करणें हें जर उपजीविकेचें साधन असेल, तर पोटाला चिमटा बसावयाचा प्रसंग आला असतांना कांहीं तरी थाप मारून एखाद्याचा न कापतां बरा होण्यासारखा अवयव कापून टाकण्याचा मोह एखाद्या शस्त्रकलाविशारदाला कां होणार नाहीं? म्हणूनच समाजाला अत्यंत जिव्हाळ्याचा असा हा धंदा खासगी उत्पन्नाची बाब करून गबर होण्यासाठीं वाटेल तितक्या व्यक्तींना मोकळा ठेवणें धोक्याचें आहे. नाहीं तर वर उल्लेखिलेल्या लांकूडविक्यासारखा प्रकार व्हावयाचा! पण समाजाचे सर्वच व्यवहार जोंपर्यंत चढाओढीच्या तत्त्वावर अधिष्ठित झालेले आहेत, आणि खासगी मालमत्ता हेंच सर्व व्यवहारांचें ध्येय आहे, तोंपर्यंत डॉक्टरीच्याच एका धंद्याला हें तत्त्व लागू करणें केवळ मूर्खपणाचें होईल. सर्व उत्पादनांच्या आणि समाजहिताच्या साधनांवर जोंपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाहीं आणि चढाओढीचें जीवन हेंच समाजाला

शांतिप्रद आणि हितावह आहे असें जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हणविणारे खरोखर बुद्धिवान् बदमाष असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालावयाचेच; मग ते कितीही विचित्र दिसोत, किंवा कोणाला ते कितीही कडू वाटोत !

आद्य नाट्यछटाकारांच्या ' पंत मेले— ' आणि ' राव चढले ' या नाट्यछटा मला आठवतात; एकासमोर एक अशा त्या छापल्या आहेत. पहिल्या छटेंत पंत मेल्यानंतरचें त्यांच्या घरचें हृदयद्रावक नाट्यचित्र रेखाटलें आहे. बाप मेल्यामुळें पोरका झालेला मुलगा माधुकरी मागावयाला जातांना आपल्या रडणाऱ्या बहिणीला, ' रडूं नको, मी वरणभात आणून तुला घालीन, आईला तूं बाबासंबंधीं विचारून रडवूं नकोस, ' अशा तऱ्हेनें समजावीत आहे.

दुसऱ्या छटेंत पंत मेल्यामुळें रिकामी झालेली जागा रावांना मिळून पांच रुपये प्रमोशन मिळाल्यामुळें त्यांच्या घरीं झालेला आनंदीआनंद वर्णिला आहे. हपिसांतून येतांना पेढे घेऊनच राव घरीं आले आहेत. आपल्या सोनीला, बापूला ' देवाच्या पायां पडा ', म्हणून सांगून हवे तितके पेढे उदारपणें देत आहेत; मित्राला सांगताहेत कीं, ' इतके दिवस रात्रंदिवस वाट पाहिल्याचें परमेश्वरानें शेवटीं सार्थक केलें ! सहा वर्षांनीं पंधराचे वीस रुपये झाले. आणि ते सुद्धां पंत मेले आणि त्यांची जागा मिळाली म्हणून ! '

आतां बिचाऱ्या रावांना आणि त्या गरीब बापड्या लांकूडविक्याला दोष द्यावयाचा, कीं असल्या प्रसंगांना वाव देणारी दुष्ट समाजरचना बदलावयाची !

● ● ●

६

“ आत्मप्रतीति...आंतले आवाज, आणि अंतःकरणप्रवृत्ति......”

माझा एक मित्र आहे त्याचा धंदा डॉक्टरीचा; तरीपण आमच्या संगतीमुळें त्याला लघुकथा, नाटकें, काव्यवाङ्मय वगैरे वाचण्याचा बराच नाद आहे. एकदां तो एक कवितांचें पुस्तक घेऊन माझ्याकडे आला आणि अगदीं त्रासून म्हणाला, “ हें काय आहे बुवा, पत्ता लागत नाहीं आपल्याला ! हें गूढ काव्य म्हणजे काय गौडबंगाल आहे ? ‘ अभावाचा भाव ’ काय ? ‘ अमूर्त मूर्त मूर्तिमंत ’ काय ? तुम्हांला तरी यांत कांहीं कळत असेल तें सांगा बुवा आम्हाला. ”

“ तुमच्याइतकेच या बाबतींत आम्ही हतबुद्ध आहोंत, बाबा ! ” मीं त्याला उत्तर दिलें. बिचारा निराश होऊन चरफडत परत गेला.

मी या गोष्टीचा विचार करीत असतांना एक मोठी मौज झाली. माझ्या ओळखीचा एक प्रख्यात परप्रांतीय कवि आहे. अत्यंत सुंदर कविता लिहितो तो; आणि आतांपर्यंत त्यानें बरींच नितांत रमणीय गूढ काव्यें लिहिलीं आहेत. हल्लीं मात्र त्याला या गोष्टीचा वीट येऊन तो पायांखालीं चिरडल्या जाणाऱ्या हीन, दीन, दलितवर्गाच्या सुखदुःखांचीं सुंदर काव्यें गात असतो. त्याला

कांहीं कारणामुळें चारसहा महिने जवळ जवळ निर्जन अशा प्रदेशांत अज्ञातवास काढावा लागला. तेव्हां त्याला मीं सहज विचारलें, " काय रे, तुला चांगलाच एकान्त मिळाल्यामुळें या चारसहा महिन्यांत तूं खूप गूढ कविता लिहिल्या असशील ? "

" एकही गूढ कविता मीं लिहिली नाहीं. " तो म्हणाला.

" म्हणजे ? "

" अरे, म्हणजे काय ? त्या ओसाड गांवांत व्हिस्कीचा पेग् कुठचा मिळणार मला ! " तो हंसत म्हणाला.

" अस्सं ! " मी उद्गारलों.

त्याच्या स्वतःच्या गूढ काव्य-निर्मितीची ही मीमांसा मला पटली. म्हणून मात्र माझें असें म्हणणें नाहीं, कीं प्रत्येक गूढात्म काव्याचा किंवा प्रतीतिप्रचुर लिखाणाचा उगम ' एकच प्याल्यां 'त आहे म्हणून ! उलट पक्षीं अशा तऱ्हेचें लिखाण लिहिणाऱ्या लेखकांत किती तरी अत्यंत प्रामाणिक व उच्च दर्जाचे कलावंत लेखक आहेत. व्हिस्कीच्या मदतीनें मनाला आत्मप्रतीतीची उन्मादावस्था आणणें सोपें जात असेल, पण मद्याच्या मदतीशिवाय ती अवस्था प्राप्त करून घेणें कठीण आहे, असें नाहीं. हा प्रश्न स्वयंसूचना (*Autosuggestion*) करण्याची शक्ति कोणांत किती आहे त्यावर अवलंबून राहील. मला वाटतें, या संवयीची काळजीपूर्वक जोपासना केल्यास हें अगदीं सहज साध्य होत असेल. अगदीं अशिक्षित वर्गांतसुद्धां आपण पाहतों, कीं मांड मांडून ते जेव्हां देवाला बोलावतात, तेव्हां नेहमीं अंगांत येणारा त्यांच्यांतला धंदेवाईक हळू हळू मान हालवून घुमूं लागतो आणि कांहीं वेळानें तो इतका बेफाम घुमतो, कीं आजूबाजूला जमलेल्या भाविकांची त्याच्या अंगांत देव संचारल्याची पूर्ण खात्री होऊन ते त्याला भक्तिभावपूर्वक निरनिराळे प्रश्न विचारतात.

गूढगुंजनवादी म्हणतात, कीं आम्हांला एकदम दिव्य प्रतीति होते आणि सान्ताचे दरवाजे खाडकन् उघडून अनंताचें दर्शन होतें. असेल; कारण आपणाला अनुभव आहेच, कीं केव्हां केव्हां आजारी माणसांच्या डोळ्यां-

पुढेंसुद्धां मेंदू फाजील तापल्यामुळें नाना तऱ्हेचे घोर भयानक किंवा दिव्य-रमणीय देखावे दिसतात. हीसुद्धां त्यांची प्रचीतीच म्हटली पाहिजे.

आत्मप्रतीतीला कारणसुद्धां क्षुल्लक पुरतें. प्रियेच्या ओंठाला या प्रतीति-वाद्यांचा ओंठ लागतो न लागतो, तोंच नीलाकाशांत तारका जागच्या जागीं थबकतात; वारे स्तंभित होऊन मेल्यासारखे निश्चेष्ट पडतात; वर्षानुवर्षे वांकून गेलेल्या झाडांना पालवी फुटून सुगंधी कळ्यांचा बहर येतो; आणि केवळ या दोन जन्तूंमधील उपरिनिर्दिष्ट प्रसंगासाठीं स्पेशल ड्यूटीवर असलेला परमेश्वर विश्वव्यापाराचे आपले सारे उद्योग सोडून देऊन त्यांच्याकडे धांवत येतो, व सान्ताचे दरवाजे खोलून यांना अनन्ताचें दर्शन देतो.

खरा मुद्दा असा आहे, कीं शरीरशास्त्राच्या नियमांना अनुसरून दोन विरुद्धलिंगी प्राणी निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साधण्याकरितां – मानवजातीचें सातत्य राखण्याकरितां – एकमेकांकडे आकर्षिले जातात. हा स्त्रीपुरुषांमधील एकंदर भावनाकल्पनांचा मूलभूत पाया. अर्थात् इतर प्राण्यांहून मनुष्यप्राणी बुद्धिविशिष्ट असल्यामुळें या संबंधाला अनेक उदात्त आणि सूक्ष्म भावनांचीं नाजुक वेष्टनें जडलीं आहेत, हें खरें आहे आणि त्याविरुद्ध कोणी आक्षेपही घेणार नाहीं. पण म्हणून जो तो उठला सुटला लुंग्यासुंग्या ‘ परमेश्वरी संकेता ’ नें आमची प्रीति जडली, आणि ती जडली तेवढ्यानेंच आमच्या आयुष्याला, आणि आमच्या आयुष्याला म्हणून साऱ्या जगाला पूर्णता आली असल्या थापा – मग त्या गद्यांत असोत अगर पद्यांत असोत – जर मारूं लागला तर त्याला वेळींच शुद्धीवर आणणें जरूर आहे.

स्पष्ट बोलावयाचें म्हणजे या लोकांना दारुण आत्मनिष्ठतेचा दुर्धर रोग लागलेला आहे आणि त्या रोगाचीं रमणीय ललितचित्रें काढण्यापेक्षां या लोकांनीं स्वतःची प्रकृति एखाद्या शरीरविकृतिशास्त्र-विशारदाकडून (*Pathologist*) आमूलाग्र तपासून घ्यावी.

अशाच तऱ्हेचे दुसरे कांहीं लोक आहेत. त्यांना अंतःकरणाच्या ‘ आंतले आवाज ’ ऐकूं येतात ! मला लहानपणीं माझा ‘ आंतला आवाज ’ सांगत असे कीं, “ घरांतील सर्व मंडळी बाहेर गेली म्हणजे खुर्चीवर चढून फळी-वरचा डबा काढ आणि आंतला लाडू गुपचूप खाऊन टाक ! ”

सध्यां माझ्या एका शेजाऱ्याचा ' आंतला आवाज ' त्याला सांगतो आहे कीं, " घरवाल्याला चारपांच महिने भाडें देऊं नको, आणि खूपसें भाडें चढलें म्हणजे एक दिवस कोणाला न कळवितां पलायन् कर ! " अशा तऱ्हेने अनेकांचे ' आंतले आवाज ' अनेक गोष्टी सांगतात. अर्थात् एखाद्या मोठया माणसाला त्याचा ' आंतला आवाज ' " तूं जगाला असं कर, तसं करूं नको ! " असेंही सांगावयाला सांगतो. तरी पण प्रत्येकाला त्याच्या आंतल्या आवाजाबरहुकूम वागण्याला जर वाव मिळाला, तर जगांत बजबजपुरी माजेल. म्हणून मला वाटतें, या सर्व ' आंतल्या आवाजां 'ना ताळ्यावर आणण्यासाठीं एखाद्या सणसणीत ' बाहेरच्या आवाजा 'ची जरूरी आहे !

याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे कालिदासाचा दुष्यंत. एका निरागस, जानपद कन्यकेचा कौमार्यभंग करावयाचा, आणि या गुन्हेगार कृत्याचा बचाव काय तर, " सत् हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमंतःकरणप्रवृत्तयः ! " वा ! अगोदर स्वतःच स्वतःला सज्जन ठरवावयाचें, आणि मग सज्जनाच्या अंतःकरणाला वाटलें तें चांगलेंच असलें पाहिजे, हा जबरदस्त पुरावा ! अशा माणसाला उत्कृष्ट उत्तर म्हणजे, एखाद्यानें सांगावयाचें कीं " मी सुद्धां स्वतःला ' सत् ' समजतों, आणि माझ्या अंतःकरणाची प्रवृत्ति अशी आहे कीं, तुला शहराच्या चौकांत उभा करून तुझ्या उघड्या पाठीवर चाबकाचे फटके ओढवावे ! "

' आंतल्या आवाजा 'च्या आणि ' अंतःकरणप्रवृत्ती 'च्या या सर्व गोष्टी, म्हणजे सडक्या आत्मनिष्ठतेचा आणि आचरट अहंतेचा गगनचुंबी कळस होय ! मग त्याला स्वार्थत्यागाच्या देखाव्याचा किंवा जगत्कल्याणी संतपणाचा कितीही मुलामा दिलेला असो !

७

" घड्याळाचे गुलाम......"

कोणा एका थोर गृहस्थाची आख्यायिका सांगतात, कीं त्याच्या जाण्या येण्याच्या वेळेवरून लोक घड्याळें लावून घेत असत. मी तरी या गृहस्थाला थोर म्हणण्याऐवजीं घड्याळाचा गुलाम म्हणेन ! माणसानें स्वतःच्या सुख-सोयीसाठीं घड्याळाचा शोध लावला, आणि आम्ही केव्हां काय करावें या-संबंधांत घड्याळानें आमच्यावर सोटेशाही चालवावी, हें किती लांछनास्पद !

मीं तर या गृहस्थाला स्पष्ट म्हटलें असतें,

" अरे गृहस्था ! अनियमित वागून होतं तरी काय, हें पाहण्याच्या साध्या कुतूहलानं तरी एक दिवस अनियमित वागायचं होतंस ! " रोज त्याच वेळीं तेंच करण्याचा काय हा यांत्रिक मठ्ठपणा ! मला वाटतें, ' नेमेंचि येतो मग पावसाळा । हें सृष्टिचें कौतुक जाण बाळा । ' हें प्रख्यात काव्य रचणारा महा कवि या लोकांचा गुरु असावा ! नेमलेल्या वेळीं बिनचूक पावसाळा येतो, यात कौतुक कसलें ? नेमलेल्या वेळीं न आला तरच कौतुक ! सूर्य रोज उग-वतो त्याचें कुणालाच कौतुक वाटत नाहीं. पण तोच धूमकेतु केव्हां तरी अचानकपणें आकाशांत सुळकांडी मारून जातो, त्याचें किती कौतुक वाटतें ! त्याचप्रमाणें सूर्य एखादे दिवशीं न उगवेल तर खरें कौतुक !

अनियमितपणानें आयुष्याला येणारें वैचित्र्य, किंवा अचानकपणाची खुमारी या वक्तशीर लोकांना जन्मांत चाखावयाला मिळावयाची नाहीं. या अचानकपणावरून मला एक मोठी गमतीची गोष्ट आठवते : एक गृहस्थ

माझी नेहमीं स्तुति करीत असे; आणि स्तुति कुणाला आवडत नाहीं ? साह-जिकच तो मनुष्य मोठा भला आहे, अशी माझी कल्पना होती, आणि माझ्याविषयींही त्याचें फार चांगलें मत आहे, असें मला वाटत होतें. एकदां त्यानें मला तीन वाजतां चहाला बोलाविलें होतें, पण कांहीं कारणांमुळें मी अडीच वाजतांच अचानकपणें त्याच्या दाराशीं पोहोंचलों. मी आल्याची आंत चाहूल लागली नव्हती. त्यामुळें जोडा काढीत असतां माझ्यासंबंधीं पुढील उद्गार तो आपल्या दुसऱ्या एका मित्राशीं काढीत असलेले माझ्या कानांवर पडले — " ती पीडा येईल आतां तीन वाजतां ! खरं म्हटलं तर मी त्याला बोलावणार नव्हतों आज, पण म्हटलं वकील आहे, उपयोग होतो केव्हां केव्हां फुकटांत नोटिसा द्यायला ! "

मी पाय न वाजवतां मागच्याच पावलीं घरीं परत गेलों. दुसऱ्या दिवशीं हा गृहस्थ मला रस्त्यांत भेटला. तेव्हां या कानापासून त्या कानापर्यंत हंसतमुख करून तो अगदीं कळवळ्यानें म्हणाला, " काल आलांत नाहीं तुम्ही ? विरस झाला आमचा अगदीं ! "

" अस्सं " मी म्हणालों.

वरील गोष्टीवरून मात्र जर कुणी अनियमित वागण्याचा नियम करील तर तेंही नियमितपणाच्या सर्व दोषांमुळें तितकेंच कंटाळवाणें होईल. असाच एक गृहस्थ आहे. त्याला तुम्हीं जर पांच वाजतां चहा प्यावयाला बोलावलेंत, तर तो नेमका सहा वाजतां यावयाचा ! त्याचा हा अनियमितपणा इतका नियमित झाला आहे, कीं त्याला पांच वाजतां चहाला बोलवावयाचें अस-ल्यास आम्ही त्याला बरोबर चार वाजतां ये म्हणतों, एवढेंच. असल्या अनियं-मितपणांत कांहींच अर्थ नाहीं.

वक्तशीरपणावरचे वक्ते नेहमीं कंठरवानें सांगतात, कीं नेपोलियन्च्या रणां-गणावरील यशाची गुरुकिल्ली हीच, कीं तो नेहमीं ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहा मिनटें रणांगणावर हजर असायचा. पहिली गोष्ट ही कीं, दहा मिनिटें आधीं हजर राहणें, हा मुळीं वक्तशीरपणाच नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, तो जर नियमितपणें दहा मिनिटें आधीं येत असे, तर त्याच्या शत्रूंनीं फक्त एकच गोष्ट करावयाची. नेपोलियन्च्या येण्याचा वेळ कळला कीं त्याच्या आधीं पंधरा

मिनिटें रणांगणावर ठाण मांडायचें! पण माझ्या मतें ही आख्यायिकाच मुळीं अजिबात खोटी असावी. नेपोलियन् इतका मूर्ख असता, तर तो कधींच यशस्वी झाला नसता. मला वाटतें, केव्हां केव्हां ठरलेल्या वेळेच्या आधींच दहापंधरा मिनिटें, तर कधीं कधीं दोनतीन तास उशिरांच तो रणांगणावर जात असावा! व त्यामुळें त्याचे शत्रू गोंधळून जाऊन पराजित होत असावेत. नाहीं तर साडेतीनची वेळ असली, कीं हा तीन वाजून वीस मिनिटांनीं रणांगणावर येणार, हें माहीत असूनसुद्धां ते जर वेळेवर येत नव्हते, तर ते शत्रूच बावळट असले पाहिजेत; आणि असल्या बावळटांवरच जर नेपोलियन्नें विजय मिळविले असतील, तर त्यांत मला तरी त्याचा कांहीं मोठेपणा वाटत नाहीं.

नेपोलियन्ची गोष्ट कशाला? मीं स्वतः असल्या डावपेंचांनीं माझ्या शत्रूंचे हल्ले परतविले आहेत! एकदां माझा शाळेंतला दोस्त कितीतरी वर्षांनीं रस्त्यांत भेटला. बोलतां बोलतां आपण सध्यां एका विमा कंपनीचे एजंट आहोंत, हें तो बोलून गेला. आणि कांहीं वेळानें त्यानें सहज प्रश्न केला कीं, "तूं घरीं केव्हांसा असतोस रे?" या साध्या प्रश्नाच्या मागून डोकावत असलेला त्याचा पापी हेतू माझ्या तेव्हांच ध्यानांत आला! शाळेंत दोस्ती केल्याच्या अपराधाबद्दल हा माझा असा सूड घेईल, असें मला वाटलें नव्हतें! मीं त्याला हंसत हंसत उत्तर दिलें, "सकाळीं आणि संध्याकाळीं बहुतेक असतों मी घरीं." त्या दिवसापासून आपल्या सर्व कामाकरितां सकाळ-संध्याकाळ बाहेर फिरावयाचें, व फक्त दुपारीं आणि मध्यरात्रीनंतर घरीं राहावयाचें, असा परिपाठ मीं सुरू केला. त्या अवधींत बरेच वेळां तो घरीं येऊन गेल्याचें मला कळलें. इतक्यांत एका भयंकर विचारानें माझ्या छातींत धस्सदिशीं गोळा आला. काय हा आपण भलताच नियमित अनियमितपणा चालवला आहे! एकदम आपले जुने डावपेंच बदलून हा एखाद्या दिवशीं दुपारींच घरीं आला तर? पुन्हां दुसऱ्या दिवसापासून मीं नवा कार्यक्रम सुरू केला. सकाळ-संध्याकाळ घरीं राहावयाचें व दुपारीं बाहेर फिरावयाचें. नेपोलियन्पेक्षांही माझे हे डावपेंच कल्पनातीत यशस्वी झाले आणि आजतागायत माझा विमा उतरलेला नाहीं!

नाहींतर आपण आपले जातों आहोंत रोज वेळच्या वेळीं, आणि लोक लावताहेत आपलीं घड्याळें आमच्या जाण्यायेण्यावर!

● ● ●

८

" माझा स्वभाव असा आहे...... ! "

" माझा आपला सरळ स्वभाव आहे ! पाहिजे तर चार पैसे मागून घेईन, पण तुमचा एक तांब्याचा तुकडा जरी कुठं पडलेला असला, तरी त्याला हात लावणार नाहीं ! हो, आपला व्यवहार सरळ ! " या वाक्यानें आपलें ब्रीद जाहीर करीत आमच्या नव्या स्वयंपाकिणीनें घरांत प्रवेश केला. सर्व मंडळी खूश झाली तिच्या मोकळ्या स्वभावावर; पण मीं मात्र छातीवर हात ठेवून सांगितलें कीं, " ही चोऱ्या केल्याशिवाय राहत नाहीं ! " आणि लवकरच बडा भविष्यवादी म्हणून माझी सर्व घरांत ख्याती झाली ! पण भविष्यज्ञानाची या गोष्टीला कांहींच जरूर नव्हती. खरोखर सरळ असलेलें माणूस आपल्या सरळपणाची दवंडी पेटीत फिरत नाहीं. त्याचा सरळपणा वागणुकींत दिसतो; स्वतःच्या सरळपणाचे जाहीरनामे काढण्यांत दिसत नाहीं !

पण मनुष्यस्वभाव मात्र हा असा आहे खरा ! आमचे गणूकाका आज वीस वर्षें मला सांगत आहेत,

" माझा स्वभाव भयंकर रागीट आहे ! एकदा राग आला, मग काय करीन नी काय नाहीं, त्याचा नेम नाहीं ! " हें वाक्य मी सतत वीस वर्षें ऐकतों आहें. पण या वीस वर्षांत मी एकदांही त्यांना खरोखर रागावलेलें किंवा रागावून विशेष कांहीं करतांना पाहिल्याचें आठवत नाहीं ! त्यांचा

एक मित्र आहे. तो नेहमीं कांहीं ना कांहीं त्यांच्याकडून पैसे काढीत असतो आणि परत कधींच देत नाहीं. एकदां काकांना पैशांची फार जरूर होती. आणि त्या मित्रानें त्या दिवशीं पैसे आणून द्यावयाचें कबूल केलें होतें. त्याची यायची वेळ टळत चालली तसे काका मला सांगूं लागले, "त्याला माहीत नाहीं माझा स्वभाव किती भयंकर रागीट आहे तो! आतां येऊं द्या त्याला पैशाशिवाय, मग पहिल्यांदा मुळीं दोन कानशिलांतच वाजवतों. मग पुढच्या गोष्टी!"

इतक्यांत तो मित्र येत असलेला माझ्या दृष्टीस पडला. आतां वीस वर्षांनीं आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक दृश्य पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पाहात उभा राहिलों. तो मित्र जो सरळ गणूकाकांजवळ आला, तो एकदम उद्गारला, "काल तीन वेळां ती चक्कर येऊन पडली रे! ॲनिमिया झालाय् म्हणे! आठ इंजेक्शनं दिलीं पाहिजेत, डॉक्टर म्हणतात; नाहीं तर धडगत नाहीं आणि माझ्या खिशांत तर विष खायला पैसा नाहीं!" तो गृहस्थ अगदीं रडकुंडीस येऊन बोलत होता.

"अरे, असा वैतागतोस काय? कांहीं तरी उपाय केलाच पाहिजे, वेड्या!" गणूकाका विरघळून म्हणाले.

"पांच रुपये दे रे मला, मग देतों तुझे," असें म्हणून गणूकाकांनीं माझ्याकडून पांच रुपये घेतले, आणि त्या गृहस्थाला देऊन त्याला वाटेला लावलें. मी थंडच पडलों! तो गृहस्थ गेल्यावर मी म्हणालों, "काका, तुम्ही त्याच्या कानशिलांत वाजवणार होतां ना? मग झालं काय?"

"अरे बाबा, वेळवखत बघून रागावलं पाहिजे. दारावर आलेल्या माणसाला काय मारून घालवून देतात?" असें म्हणून काकांनीं मलाच मूर्ख ठरवला!

अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर यत्किंचितही सरळ नसलेला माणूस "माझा स्वभाव आपला सरळ आहे!" आणि मुळींच रागीट नसलेला मनुष्य, "माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे..." असें लोकांच्या कानींकपाळीं ओरडत कां फिरतो? मला वाटतें, आपणामध्यें एक मनाचा विशिष्ट दुबळेपणा आहे, आणि आपण तसें नाहीं असें जर जगाला भासविलें नाहीं, तर आयुष्यांतील

धकाधकीच्या प्रसंगांच्या माऱ्यानें आपलें व्यक्तित्व कुठच्या कुठें उडविलें जाईल, या भीतीनें प्रत्येक मनुष्य आपल्या भोंवतीं कांहीं तरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिंती उभारीत असावा. आपणांत नाहीं तें आहे, असें भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव, म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिलखत ! किती तरी उदारहृदयी माणसें, " मी एक कवडीही कुठच्या धर्मादायाला देणार नाहीं ! " असें निक्षून सांगत असतात आणि गुप्त रीतीनें किती तरी परोपकार करीत असतात. आपण उदार आहोंत असें बाहेर कळल्यास याचकांच्या झुंडीवर झुंडी लोटून आपल्या औदार्याचा अन्याय्य फायदा घेतला जाईल, या एकाच भीतीनें हे लोक आपण मुळींच उदार नाहीं असें भासवीत असावे.

आपण जसे नाहींत तसे आहोंत असें दाखविण्याचें कदाचित् निराळेंही कारण असेल. आपणांत जें कांहीं नाहीं तें असावें, किंवा आपण आहोंत त्यापेक्षां कितीतरी पटीनें मोठें किंवा निराळें असावें, अशी जबरदस्त आवड प्रत्येक माणसाला असते. अंतर्मनांत दबून राहिलेल्या इच्छा आणि आकांक्षा मनुष्य निरनिराळ्या उपायांनीं तृप्त करून घेत असतो. रागीट नसलेला थंड स्वभावाचा मनुष्य, कडक स्वभावाचे लोक जगावर सत्ता चालवितांना पाहातो; आणि आपणही रागीट आहोंत अशी कल्पना करून घेऊन, " माझा स्वभाव असा भयंकर रागीट आहे ! " असें सर्वांना सांगत सुटतो ! तेवढेंच त्याचें समाधान ! लहान मुलांच्या इच्छाही या दृष्टीनें पाहाण्यासारख्या असतात. कुणाला तरवार घेऊन लढाईचे खेळ खेळावेसे वाटतात तर कुणाला आगगाडीचा ड्रायव्हर होण्याची इच्छा असते ! कुणाला दरोडेखोरांच्या टोळीचे नायक व्हावेंसें वाटतें तर कुणी लग्नसमारंभांतला बँडवाला होऊं इच्छितो ! प्रत्येकाला आपण कांहीं तरी प्रचंड करावेंसें वाटतें, आणि आपआपल्या प्रचंडत्वाच्या कल्पनेप्रमाणें प्रत्येकजण तसतशी इच्छा करीत असतो. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत खर्डेघाशी करणारे कारकून खूपसे कारकून बसले आहेत, आणि खरड खरड खरडताहेत असलें दृश्य ज्यांत आहे, असा सिनेमा पाहावयाला जाणार नाहीं. त्याला आवडणारें चित्र म्हणजे सुगंधानें दरवळलेल्या उपवनांत सुंदर पोशाख केलेला तरणाबांड राजपुत्र, आपण पळवून आणलेल्या सुकुमार राजकुमारीला आपल्या शक्तिशालि

बाहुपाशांत कवटाळीत आहे! असें हें दृश्य पाहून तारवटलेला कारकून गटाराची घाण येत असलेल्या आपल्या तळमजल्यावरच्या खोलींत परत येतो आणि डाळभात थंड होईल म्हणून वाट पाहात असलेल्या आपल्या हाडकुळ्या प्रियेला कडकडून मिठी मारतो! जितकें हास्योत्पादक तितकेंच कारुण्यपूर्ण दृश्य आहे हें.

मला वाटतें, परमेश्वराच्या कल्पनेचें मूळही मनुष्यजातीच्या या स्वाभाविक इच्छेंतच असावें. सर्व जगावर सत्ता चालवावी; सूर्य, चंद्र, तारे मन मानेल तसे फिरवावे; ऋतु बदलावे आणि जगाचा गोल तळहातावर नाचवावा; अगणित प्राणी जन्माला घालावे, आणि सुचेल तेव्हां मृत्युसदनीं पाठवावे, पण आपण मात्र अमर राहावें!—मानवाच्या या उत्कट इच्छेचें परिणत स्वरूप म्हणजे चराचरव्यापी, सर्वसाक्षी, सर्वशक्तिमान् अशा परमेश्वराची कल्पना! आपण नाहीं तरी दुसरा कोणी तरी आकाशांत असा आहे, तो दयाळु असल्यामुळें आपलें बरें करील, ही निराशलेल्या हतबुद्ध मानवाची आशा! दुबळ्या मानवानें आपली कल्पना ताणून स्वतःचें केलेलें समाधान!

१

" क्रिया आणि प्रतिक्रिया...... "

कुठल्याशा एका चित्रपटांत एक मजेदार प्रसंग पाहिल्याचें मला आठवतें. एका राजपुत्राला घेऊन त्याची दाई रस्त्यांतून चालली होती. रस्त्याच्या कडेला एक काकडीविक्या काकड्यांच्या फांका मोहकपणें आपल्या टोपलीवर मांडून बसला होता. गरीबगुरीबांचीं मुलें त्याच्याभोंवतीं जमून यथेच्छ काकड्या खात होतीं. त्यांना पाहून तो राजपुत्र, " मला दे ना तें काय तें खायला घेऊन ! " म्हणून दाईशीं हट्ट घेऊन बसला. दाईनें अगदीं कडक चेहरा करून त्याला सांगितलें, " इश्श ! रोगाच्या जंतूंनीं भरलेल्या रस्त्यावरच्या घाणेरड्या वस्तु त्या ! आपण खाऊं नये तसल्या गलिच्छ वस्तु ! " इतक्यांत त्या दाईची कोणी मैत्रीण तिला रस्त्यांत भेटली, आणि ती तिच्याशीं बोलण्यांत गुंग असतां त्या छोट्या राजपुत्रानें दाईला हळूच झुकांडी दिली आणि त्या काकडीविक्याकडे जाऊन अगदीं गयावया करून त्याला तो सांगूं लागला, " अगदीं लवकर मला ती जन्तूंनीं भरलेली घाणेरडी वस्तू खायला दे ! नाहीं तर ती दाई पाहील. दे ना गड्या, ती मला गलिच्छ वस्तु ! "

बालस्वभावाची एक मजेदार छटा या प्रसंगांत दाखविली आहे. पण माझें म्हणणें असें आहे कीं, हा मुळीं मनुष्यस्वभावाचाच एक विशेष आहे. लहान मुलांत तो अधिक स्पष्टपणें आणि उठावदार दिसतो, इतकेंच. पुष्कळ वडील

माणसांना असें वाटतें कीं, लाहन मुलांना ‘ स्वत्व ’ असें कांहीं नसतेंच. आपण देऊं तें त्यानें खावें आणि सांगूं तें करावें. आणि मुलानें तसें केलें नाहीं, मग त्याला हट्टी किंवा आततायी म्हणावयाचें व यथेच्छ झोडपावयाचें! आपण सर्व हें केवळ मुलाच्या कल्याणाकरितां करतों आहोंत असा कितीही जरी आव या लोकांनीं आणला तरी याच्या बुडाशीं सत्ताधाऱ्याची मदोन्मत्तता आणि दुखावलेली अहंमन्यता याच अरेरावी भावना असतात.

माझ्या मतें तर मोठ्या माणसांपेक्षांही लहान मुलांत ‘ स्वत्वा ’ ची भावना अधिक निर्मळ व जाज्वल्य असते. जगाच्या कटुमधुर अनुभवांनीं तावून निघाल्यामुळें किती तरी वेळां ‘ स्वत्वा ’ वर पाणी सोडून तडजोड करण्याची वृत्ति मोठ्या माणसांना जडलेली असते. लहान मुलांच्या हें गांवींही नसतें; आणि म्हणूनच तुम्हीं जेव्हां आपले जुलमी हुकूम त्यांच्यावर सोडतां, तेव्हां बेलाशक त्यांना आपल्या चिमुकल्या पायांखालीं तुडवून, तीं अगदीं मुद्दाम त्याच्या विरुद्ध वर्तन करीत असतात. तुम्ही याला वाह्यात हट्टीपणा म्हणा पाहिजे तर, पण मी मात्र याला सन्माननीय स्वत्वप्रतिपादनच म्हणेन!

लहान मुलांचीच गोष्ट कशाला? आपण सर्वच अशा तऱ्हेनें वागत असतों. क्रिया आणि प्रतिक्रिया या सम आणि विरुद्ध असतात, हा निसर्गाचा नियम मनुष्यस्वभावालाही तितकाच लागू आहे. एखादा मनुष्य उगाच ऐटीनें वांकडी टोपी घालून रस्त्यांतून चालत असला, तर द्यावी एक थप्पड आणि उडवावी त्याची टोपी, असें साहजिकच आपणाला वाटतें! कां वाटतें असें? मला वाटतें येथेंही आपल्या ‘ स्वत्वा ’च्या भावनेवरच आघात होतो. “ हा कोण मोठा ऐटीनें चालणारा? — आम्ही कांहीं माणसें नव्हे? ” हीच ती भावना.

दुसऱ्याचें स्वतंत्र व्यक्तित्वच जेव्हां आपण नाकारूं लागतों, तेव्हां साह-जिकच त्याचा अहंभाव — अर्थात् चांगल्या अर्थानें — उसळून बाहेर येतो, व आपण सांगतों तें चांगलें असो कीं वाईट असो, तो आपणाला विरोधच करूं लागतो. याचें उत्तम उदाहरण मला एकदां आगगाडीच्या डब्यांत पाहावयास मिळालें. एक चांगला धटिंगण गृहस्थ जरा ऐसपैस शरीर पसरून बांकावर बसला होता. मी डब्यांत चढलों, आणि जागा कोठेंच दिसेना, तेव्हां

त्या गृहस्थाजवळ जाऊन अगदीं शांत स्वरांत म्हणालों, " जरा जागा द्याल का मला बसायला ? "

" हो, हो – कां नाहीं ! " असें म्हणून लगेच त्यानें आपलें शरीर आवरून मला जागा करून दिली. कांहीं वेळानें दुसरीकडे खूप जागा झाली म्हणून मी तिकडे जाऊन बसलों. आणि तो गृहस्थ पुन्हां पहिल्यासारखा जरा स्वस्थ-पणें पसरला. पुढच्या स्टेशनावर दुसरा एक गृहस्थ डब्यांत चढला, व कुठें जागा दिसेना म्हणून त्या गृहस्थाजवळ जाऊन म्हणाला, " जागा द्या पाहूं. हें काय घर आहे का हातपाय सोडून स्वस्थ पडायला ? व्हा बाजूला ! "

" होत नाहीं बाजूला ! पाहिजे तर उभे राहा, नाहींतर चालते व्हा उत-रून ! " त्या गृहस्थानें उसळून उत्तर दिलें. त्या दुसऱ्या गृहस्थाला निमूटपणें मान खालीं घालून उभें राहावें लागलें. क्रिया आणि प्रतिक्रिया सम आणि विरुद्ध असतात, त्या अशा !

निसर्गाचा हा नियम इतका निष्ठुर आणि अविचलित आहे, कीं एखादी चांगली गोष्ट सुद्धां फार करावयाची सोय नाहीं ! तिची प्रतिक्रिया ही टेवले-लीच ! कुठेंसें एकानें म्हटलें आहे कीं, " जगांत असें आपण काय करूं शकतों कीं ज्याचा आपणाला हिशोब द्यावा लागत नाहीं ? " अगदीं साधें वाक्य आहे, पण त्यांत अर्थ मात्र कांठोकांठ भरला आहे. वाईट करा अगर चांगलें करा, त्याचा झाडा हा द्यावा लागतोच. भूक लागली आणि यथेच्छ खाल्लें, तर अजीर्ण; बरें, अजीर्ण होईल म्हणून भीत भीत थोडें खाल्लें, तर पोटाला भूक आणि जिवाला त्रास ! कांहीं, काहीं म्हणून करायची सोय नाहीं ! घरांतल्या घरांत कोंदट हवेंत न बसतां बाहेर वाऱ्यावर फिरावें, तर थंडी होते; आणि घरांत बसून राहावें तर कोंदट हवमुळें रक्त दूषित होतें ! शेवटीं मला वाटतें, माझा लेख पाहून गणकाका म्हणाले तेंच खरें कीं,

" तुझ्या क्रिया प्रतिक्रिया घाल चुलींत; आपणाला वाटेल तेव्हां वाटेल तें करावें ! "

• • •

१०

" अज्ञानाचा आनंद...... "

ज्ञानाची महति गाणाऱ्यांना मला एकच गोष्ट सांगावयाची आहे कीं, " बाबांनो, केव्हां केव्हां ज्ञानापेक्षां अज्ञानांतच खरी गंमत असते ! "

मला या गोष्टीचा पुष्कळ वेळां अनुभव आला आहे. एकदां मीं तीन रुपयांना एक टोपी विकत घेतली, आणि खूप स्वस्तांत चांगली टोपी मिळाली म्हणून मी अगदीं आनंदांत होतों. इतक्यांत हातांत एक पुडकें घेऊन आमचा एक मित्र तेथें आला. तेव्हां मोठ्या ऐटीनें माझी टोपी दाखवीत मी त्याला म्हणालों, " तीन रुपयांना कशी फक्कड टोपी घेतली आहे, महाराज ! पाहा तर खरी ! "

" खरोखरच का तीन रुपये दिलेस तूं हिला ? " तो म्हणाला.

" म्हणजे ? तीन रुपयांना मिळायला बसली आहे वाटतं असली टोपी ? "

" अरे बाबा, ही बघ आतां मी दोन रुपयांना घेतली अगदीं हुबेहूब तसलीच टोपी ! " हातांतलें पुडकें सोडून त्यांतली टोपी दाखवीत तो म्हणाला, " हें बघ बिल, पाहिजे तर ! "

माझा चेहरा पाहाण्यासारखा झाला. मी रागानें त्याच्या अंगावर ओरडलों, " मिळाली असेल तुला दोन रुपयांना, पण मला सांगून काय मिळवलंस ? माझ्या आनंदावर विरजण घालून तुला कांहीं मिळालं का ? "

स्वतःच्या झालेल्या फसवणुकीच्या बाबतींत शुद्ध अज्ञानाच्या गोड आनंदांत मी होतों, पण त्यानें विनाकारण मला ज्ञानाची जोड करून देऊन दुःखीकष्टी केलें. पुन्हां जेव्हां मी त्या टोपीकडे पाहात असें तेव्हां तेव्हां मला दुःखाचा कढ येऊन फुकट गेलेल्या रुपयाची आठवण होत असे. खरोखर माझे आजपर्यंत असे किती तरी रुपये किती तरी वेळां गेले असतील; पण दुःख होतें तें रुपये गेल्यामुळें नव्हे तर ते गेल्याचें ज्ञान झाल्यावर ! ते गेलेले पत्करले, पण ते गेल्याचें ज्ञान नको. मला वाटतें अथेल्लोनें अशाच प्रकारचे उद्गार काढले आहेत : "चोरी झाली तर हरकत नाहीं. पण ज्याची चोरी झाली असेल त्याला तें कळूं तरी नये !" खरें आहे. करावयाचें काय आहे असलें ज्ञान ? त्यापेक्षां अज्ञानच बरें.

कटु अनुभवांचें किंवा दुःखदायक गोष्टींचें मनुष्याला संपूर्ण ज्ञान असावें, असें एका प्रख्यात कादंबरीकाराचें मत आहे. या कादंबरीकारानें अनेक सुंदर कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत, आणि प्रत्येक कादंबरींत त्यानें मानवी जीवनाची अत्यंत दुःखद आणि शोककारी बाजू रंगवली आहे. त्याचें लिखाण वाचल्यावर मनुष्य निराश, असहाय्य होतो. या कादंबरीकाराला कुणींसें एकदां विचारलें, "मनुष्याच्या आयुष्यांतले हे काळेकुट्ट प्रसंगच तूं सदासर्वकाळ कां चित्रित करतोस ?" तेव्हा तो म्हणाला, "माणसांना या भयंकर प्रसंगांचें पूर्ण ज्ञान झालेलें असलें, म्हणजे तसे प्रसंग आयुष्यांत आले असतां त्यांना तोंड द्यावयाचा खंबीरपणा त्यांना येतो. त्यांचीं मनें तयार झालेलीं असतात."

या बड्या लेखकाला एक गोष्ट मला सांगावीशी वाटते : एक अति शहाणा माझ्या माहितीचा आहे. तो पुढें कधींकाळीं आपण उंचावरून खालीं पडलों तर डोकें फुटून प्राण जाईल म्हणून दररोज तास दोन तास स्वतःचें डोकें भिंतीवर आपटून घेत असतो ! बहुतेक तो या कादंबरीकाराचा प्रामाणिक अनुयायी असावा !

अज्ञान कधीं कधीं किती पथ्यकर पडतें, यासंबंधीं एक मजेदार गोष्ट आहे : दोन मित्र होते. त्यांपैकीं एक खूप लठ्ठ, खडबडीत आणि ओबडधोबड होता. त्याचा मित्र एक दिवस त्याला म्हणाला, "हिप्पॉपॉटेमस् आहेस तूं, गड्या !"

असतों. पण वेळ होती परीक्षेची आणि त्याच्या तोंडांतून शब्द आले होते " तुमचं काम फत्ते होईल " म्हणून! अशा वेळीं त्याचे शाप ऐकून घ्यायचा धीर कुणाला ?

माझा एक मित्र तर परीक्षेच्या वेळीं कमालीचा धर्मभोळा आणि दैववादी होत असे. तुम्हीं जर त्याला सांगितलें असतें, कीं परीक्षेच्या आधीं एक तास तूं माझ्यासमोर चार कोलांट्या उड्या घे, म्हणजे खात्रीनें पास होशील; तर त्यानें सर्व लाजलज्जा सोडून चारच काय, पण दहा कोलांट्या उड्या तुमच्यासमोर घेतल्या असत्या! एकदां परीक्षेला जातांना त्याच्या हातांतलें एक पुस्तक खालीं पडलें, आणि नेमका त्या विषयांत नापास झाला! झालें! पुढच्या वेळेला परीक्षेला जातांना त्यानें आपलीं पुस्तकें इतकीं कांहीं घट्ट आवळून धरलीं होतीं, कीं पाहणाराला वाटलें असतें, कीं याच्या पुस्तकांना पंख आहेत, आणि यानें जर का त्यांना जरा ढिलीं सोडलीं तर तीं भुर्रकन् आकाशांत उडून जातील!

बिकट प्रसंगीं किंवा संकटकाळीं मनुष्याची बुद्धि कशी मूर्च्छित पडते, याचे हे सुरेख दाखले होत. एखाद्या बुवाच्या किंवा गुरूच्या नादीं जेव्हां मोठमोठे लोक लागतात, तेव्हां अज्ञ जनतेला मोठा अचंबा वाटतो आणि त्या बुवांत खरोखरींच कांहीं तरी अलौकिक असलें पाहिजे, असें त्यांना वाटतें. पण खरी अलौकिकता त्या बुवाच्या मोठेपणांत नसून सांसारिक दुःखामुळें म्हणा किंवा महाभयंकर पापें केल्यामुळें झालेल्या मनःक्षोभामुळें म्हणा, त्या बुवांच्या नादीं लागलेल्या एवंगुणविशिष्ट बड्या लोकांच्या पागलपणांत असते!

सर्व गुरूंच्या यशाची गुरुकिल्ली म्हणजे मानवी मनाचा दुबळेपणा होय. पण माणसांचीच गोष्ट कशाला ? संकटांत सांपडलेलीं राष्ट्रेंसुद्धां बुवाबाजीला बळी पडतात. अर्थात् राष्ट्रांतील कोट्यवधि लोकांना नादीं लावणाऱ्या बुवांची बुवा-बाजी जरा मोठ्या प्रमाणावर आणि उच्च भूमिकेवर असते, एवढेंच. क्रांतीपूर्वी रशियामध्यें फादर गेपन् नांवाच्या एका धर्मगुरूला रशियन् कामगारांचा प्रचंड वर्ग स्वतःचा पुढारी समजत असे. एकदां फादर गेपन्च्या पुढारी-पणाखालीं लाखों रशियन् कामगार झारच्या राजवाड्यापुढें मिरवणूक घेऊन गेले; आणि ते तेथें उभे असतांना झारच्या सैनिकांनीं त्यांच्यावर गोळीबार

करून हजारों मुडदे पाडले, आणि रक्ताच्या नद्या वाहवल्या. पुढें असें बाहेर आलें कीं, फादर गेपन् हा झारचा हस्तक होता, आणि कामगारांची ती अमानुष कत्तल उडविण्याकरितां फादर गेपन्नें जाणूनबुजून त्यांना झारपुढें नेलें होतें! हे सर्वच राष्ट्रीय बुवा अज्ञ जनांना नादीं लावणाऱ्या इतर बुवांसारखे बदमाश असतात, असें माझें म्हणणें नाहीं. कदाचित् त्यापैकीं कांहीं खरोखरच प्रामाणिक असतील. पण बदमाश बुवा आणि प्रामाणिक बुवा यांतला फरक म्हणजे, बेवडा झोंकणारा दारुड्या आणि शांपेन पिणारा दारूबाज यांतला जो फरक तोच! तुमच्या कृत्याचे परिणाम जर अनिष्ट होणार असतील, तर मग तुम्ही प्रामाणिक असा अगर अप्रामाणिक असा, त्याचें लोकांना काय?

एका गृहस्थाचें एक माकड होतें. अत्यंत प्रामाणिक आणि विश्वासू होतें तें. एकदां तो गृहस्थ झोंपला असतांना त्याच्या गळ्यावर एक डांस बसून त्याला चावत होता. त्या विश्वासू माकडानें तो डांस आपल्या धन्याला चावतो आहे हें पाहून धांवत जाऊन घरांतून एक सुरा आणला, आणि सात्त्विक संतापानें त्या डांसावर वार केला. डांस मेला—पण डांसाबरोबर त्या धन्याचा गळाही कापला गेला. अत्यंत प्रामाणिक होतें तें माकड; पण त्याच्या प्रामाणिक-पणामुळें फक्त त्या धन्याचा प्राण गेला, एवढेंच! एवंच काय, बुवाबाजी ती बुवाबाजी! मग ती बदमाश बुवाची असो. कीं प्रामाणिक बुवाची असो. आणि बुवाबाजी म्हणजे बुद्धीचा अस्त आणि भ्रमाचा उदय!

१२

" वडीलशाही......"

त्या दिवशीं माझ्या शेजारीं राहणाऱ्या एका गृहस्थाचा मुलगा सरळ माझ्या खोलींत शिरला. आणि संतापानें थरथरत मला सांगूं लागला, " मी काय करणार आहें ठाऊक आहे तुम्हांला, काका ! "

त्या सहासात वर्षांच्या चिमुरड्याचा तो आवेश बघून मीं थक्कच होऊन विचारलें,

" काय ? "

" मी बाबांच्या एवढा मोठा झालों म्हणजे एक लांब काठी विकत घेऊन झोडून काढणार आहे बाबांना ! "

" अरे बाप रे ! " मी उद्गारलों. त्याच्या त्या संतापाला कारणही तसेंच झालें होतें. खरोखरच न्याय्य आणि सात्त्विक संताप होता त्याचा. बापानें त्याला एक कांचेचा प्याला स्वयंपाकघरांतून आणावयाला सांगितलें, आणि तो आणतांना पायाला ठेंच लागून तोल गेल्यामुळें त्याच्या हातून तो पडला आणि फुटला. पेला फुटला हें खरें असलें तरी त्या मुलाचा त्यांत कांहींच अपराध नव्हता. कोणाही लहान किंवा मोठ्या माणसाच्या हातून अशा परिस्थितींत पेला फुटलाच असता. पण त्या बालकाच्या त्या 'अपराधा'-बद्दल त्याच्या वडिलांनीं त्याला झोडपून काढलें होतें, आणि म्हणूनच त्या

मुलानें आपल्या आयुष्याची महत्त्वाकांक्षा म्हणजे मोठा झाल्यावर आपल्या बापाला झोडपून काढावयाचें अशी ठरविली. प्रत्येक लहान मुलाच्या शब्दांना मी असलें भलतेंच महत्त्व देऊं इच्छित नाहीं. पण वरील गोष्ट एका विशिष्ट मनोवृत्तीची द्योतक म्हणून सांगितली, एवढेंच.

आपल्या मुलाच्या मनावर असल्या अन्याय्य वर्तनानें आपण काय परिणाम करीत आहोंत याची बऱ्याच 'मोठ्या' माणसांना कल्पना नसते. कोंवळ्या मनोभूमिकेवर नकळत पेरलेल्या या विषबीजांचा शेवट शेवटीं व्हायचा तोच होतो. मोठेपणींसुद्धां आपल्या वडिलांविषयीं प्रच्छन्न अगर उघड अनादर आणि तिरस्कार त्यांच्या मनांत रुजून राहतो.

मुलांच्या कल्याणाकरितां आपण असें करतों असें कांहीं लोक सांगतात. पण खोल विचार करतां मला वाटतें, या जुलमी मनोवृत्तीच्या मुळाशीं मालकी हक्काची भावनाच असावी. आपल्या इतर स्थावर आणि जंगम मालमत्तेसारखींच आपलीं मुलें हाही एक मालमत्तेचाच प्रकार आहे, असेंच पुष्कळांना वाटतें, आणि आपल्या मालकीच्या ज्या वस्तूपासून आपणाला सुख किंवा फायदा होत नाहीं, त्या वस्तूचा साहजिकच आपणाला राग येतो. पुष्कळांना बोलतांना मीं ऐकलें आहे, "अहो, किती पैसा खर्च केला मीं याच्या शिक्षणासाठीं ! म्हटलं याचा एकदां पगार सुरू झाला कीं आपण स्वस्थ बसले 'हरि हरि' करीत !" मुलांना शिक्षण देण्याच्या मागें असलेला 'पवित्र' हेतु केव्हां केव्हां असा छानदारपणें उघडकीला येतो. विमा कंपनीचे हप्ते भरण्याच्या मागें जो 'पवित्र आणि उदात्त' हेतु असतो, तोच हा पवित्र हेतु ! माझें असें मुळींच म्हणणें नाहीं, कीं मुलांनीं आपल्या वडिलांविषयीं कृतज्ञता दर्शवूं नये ! उलट मी असें म्हणतों, कीं त्यांनीं आपणासाठीं कांहींही केलेलें नसलें तरीही त्यांचा भार आपण आपल्या शिरावर घ्यावा. पण सध्यां मी बोलतों आहें तो कांहीं वडिलांच्या मनोवृत्तीविषयीं. आपला व्यापारी उद्देश न सांगतां मोठेपणाच्या आणि उदारहृदयत्वाच्या खोट्या गप्पा मारण्याची कांहींच जरूरी नाहीं.

थोर किंवा मोठ्या माणसांचीं मुलें बहुधा निर्बुद्ध आणि मुखदुर्बळ कां होतात या कोड्याचाही मला हल्लीं हळुहळू उलगडा होऊं लागला आहे. या

मोठ्या माणसांचें सर्वच मोठें असतें. तेव्हां अर्थात् यांच्या वडीलशाहीचा जुलूमही तितकाच मोठा असतो. बाहेरून मोठेपणा मिळाल्यामुळें घरांतली सर्व मंडळी यांना वचकून असतात, आणि मुलें तर काय ? बोलून चालून मुलेंच तीं ! आपण मोठा, तेव्हां आपल्या मुलानें आपण बोलूं तें ऐकलेंच पाहिजे आणि सांगूं तें केलेंच पाहिजे, अशी या 'मोठ्यां'ची भावना असते. आणि या तत्त्वावर ते आपल्या मुलांना लहानाचे मोठे करतात. प्रत्येक क्षुल्लक गोष्टसुद्धां मुलानें आपणाला विचारूनच केली पाहिजे अशी सक्त ताकीद असल्यामुळें, स्वतंत्र विचार आणि स्वतंत्र कार्य करण्याची धमक, या दोन गोष्टींना कायमचीं पारखीं झालेलीं यांचीं मुलें साहजिकच बावळट होतात. आणि आपण एवढा मोठा असतांना आपला मुलगा बावळट निघाला म्हणून वाक्शरांनीं त्याला बेजार करून त्याच्या उरल्यासुरल्या व्यक्तित्वाचासुद्धां या मोठ्यांकडून धुव्वा उडविला जातो ! असल्या वडीलशाहीच्या अमलाखालीं मुलें निर्बुद्ध न निघालीं तरच नवल !

आणि खरें पाहूं गेल्यास वडिलांच्या परवानगीनें जगांत कुणीं काय चांगलें केलें आहे ? — शहाजीला बाजूला सारूनच शिवाजीनें स्वराज्याची संस्थापना केली. बापाचें घर सोडूनच शेले महाकवि झाला. आणि रुक्मिणीनें जर भावाचें ऐकलें असतें तर भगवान् श्रीकृष्णाची बायको होण्याऐवजीं ती शिशुपालाच्या झनानखान्यांत पडली असती !

१३

" आळस आणि उद्योग... "

एका प्रख्यात आळशाची अशी गोष्ट सांगतात, कीं तो एकदां बोरें खात बसला होता, आणि बोरें तोंडांत टाकतांना एक बोर त्याच्या मिशींत अडकलें. तेव्हां समोरून जाणाऱ्या एका गृहस्थाला त्यानें हांक मारली आणि " माझ्या मिशींतलें हें बोर जरा तोंडांत ढकला हो ! " म्हणून विनंती केली !

मला वाटतें जगांतल्या सर्व आळशांनीं या गृहस्थाला आपला गुरु करावा आणि 'आळशांचा राजा' अशी पदवी त्याला बहाल करावी ! मी तरी त्याला आदर्श आळशी समजतों. आणि मला त्याचें साभिमान कौतुक वाटतें.

माझें तर ठाम मत आहे, कीं जगाचा खरा उद्धार आळशांच्याच हातून होतो. आणि त्याचीं कारणें अगदीं सरळ आहेत. उद्योगी लोक आपल्या उद्योगांत इतके चूर असतात कीं, जगाचा विचार करावयाला त्यांना वेळच मिळत नाहीं. जगाचाच काय, पण कांहीं उद्योगी पुरुषांना स्वतःच्या घरासंबंधीं विचार करायला फुरसद नसते. माझ्या माहितीचा एक गृहस्थ सकाळीं पहांटेला ~ ञा जातो, आणि बऱ्याच रात्रीं घरीं येतो. त्यामुळें गंमत अशी झाली आहे, कीं त्याचीं स्वतःचीं मुलें त्याला जवळजवळ ओळखतसुद्धां नाहींत ! आणि त्यालासुद्धां आपल्या सर्व मुलांची माहिती आहे कीं नाहीं, कुणास ठाऊक !

पूर्वी मला कुणीं आळशी म्हटलें कीं मनस्वी राग येत असे, आणि मी आळशी कसा नाहीं हें सिद्ध करण्यासाठीं मी माझी शिकस्त करीत असें. पण आतां मात्र जर मला कोणीं आळशी म्हटलें तर मी अभिमानानें सांगतों, " होय, मी आळशी आहें. आणि मला त्याचा अभिमान वाटतो ! "

कारण एखाद्याला लोक जेव्हां आळशी म्हणतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एवढाच असतो, कीं ज्याच्या शरीराची हालचाल चालू नसते तो आळशी, आणि ज्याचे हातपाय खूप धडपडत असतात तो उद्योगी ! एका सुप्रसिद्ध नाटककाराची कांहीं लोकांनीं मला अशी आख्यायिका सांगितली, कीं तो चार-चार आठ-आठ दिवस नुसता बिछान्यांत लोळत असे. आणि मग एखादे दिवशीं उठून एक-दोन प्रवेश खरडीत असे. ही गोष्ट सांगणाऱ्या लोकांनीं शहाणपणाचा आव आणून वर आणखी अशी मखलाशी केली कीं, " एवढा मोठा प्रतिभासंपन्न लेखक, पण उभ्या गांवाचा आळशी, बुवा ! "

मीं मनांत म्हटलें, तो कांहीं आळशी नाहीं; पण तुम्हीं मात्र उभ्या गांवचे मूर्खशिरोमणी आहां ! तो बिछान्यांत पडून राहात असे म्हणून आळशी ! पण त्याला आळशी म्हणणाऱ्या उद्योग्यांना एवढें कळत नव्हतें, कीं खऱ्या प्रतिभासंपन्न लेखकाला खरोखरच आठ-आठ दिवस विचार करीत तडफडावें लागतें, तेव्हांच त्याच्या हातून एखादा सुंदर आणि अद्वितीय प्रवेश लिहिला जातो. तो जेव्हां एक-दोन तासांत कांहीं तरी कागदावर लिहून काढीत असे, तेव्हां हे लोक त्याला उद्योगी समजत. उघडच आहे, कारण लिहिण्यामध्यें शारीरिक हालचाल होत असे. म्हणून तो उद्योग ! आणि मेंदूची हालचाल म्हणजे आळस

उद्योगाच्या या कल्पनेची थट्टा करण्याकरिता लिहिलेली सुप्रसिद्ध गोष्ट जरी सर्वपरिचित असली तरी छानदार आहे :

एका जांवयाला त्याच्या सासऱ्यानें सांगितलें,

" जांवईबुवा, असं आळशासारखं बसून राहूं नये. माणसानं नेहमीं उद्योग करीत राहावं. "

" बरं आहे. " जांवईबुवा म्हणाले.

दुसऱ्या दिवशीं जांवईबुवांनीं एक कुदळ घेतली, आणि सासऱ्याच्या

घराची एक एक भिंत हळुहळू पाडावयाला सुरुवात केली. सासऱ्यानें हें पाहिल्या-वर जेव्हां विचारलें, " जांवईबुवा, हें चालवलें आहे काय तुम्हीं ! "

" उद्योग ! " जांवईबुवा शांतपणें म्हणाले.

उद्योगी पुरुषसिंहाच्या घरीं लक्ष्मी चालत येते असें पंडित लोक म्हणतात. पहिली गोष्ट अशी कीं, लक्ष्मीसारख्या चंचल आणि ऐहिक गोष्टीसाठीं उद्योग करण्यांत पुरुषसिंहांनीं आपला वेळ घालवावा हें पंडितांच्या दृष्टीनेंसुद्धां मला कसेंसेंच वाटतें. अगदींच अनुदात्त आणि प्राकृत ध्येय हें !—

आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे सध्यांची समाजव्यवस्था जेव्हां मी डोळे उघडून पाहतों, तेव्हा ' उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी ' हें तत्त्व अजिबात खोटें आहे, अशी माझी बालंबाल खात्री पटते. माझ्या दृष्टीला उद्योगी पुरुषसिंहांचीं पोटें पाठीला लागलेलीं दिसतात; आणि पैसेवाले, निरुद्योगी पुरुषहत्ती मात्र आपले लंबोदर गोंजारीत गादीवर पडलेले दिसतात ! भरल्या पोटावर ढेंकर देत एखादा पंडित मरमर काम करूनहि उपवासानें वळवळणाऱ्या मजुराला, जर वरील तत्त्व समजावून देऊं लागला, तर मला वाटतें, मजुरी करणारा तो पुरुषसिंह या पंडितांचें गंडस्थळ फोडल्याशिवाय राहणार नाहीं !

१४

" स्त्रिया आणि पुरुष... "

बायकोला मारण्याचा हक्क आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न परवां एका खटल्यांत उपस्थित झाला होता. आणि न्यायाधीशानें आपल्या निकालांत असे उद्गार काढले कीं केव्हां केव्हां बायकोला मारल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें. तेव्हां वेळीं प्रसंगीं नवऱ्यानें आपल्या बायकोला चार फटके लगावले तर कांहीं हरकत नाहीं ! हा निकाल लागल्यावर वेळीं अवेळीं स्त्रियांचा कैवार घेणाऱ्या कांहीं पुरुषांनीं त्या न्यायाधीशावर मोठा गहजब चालविला आहे. या स्त्रियांच्य कैवाऱ्यांचा मला मनस्वी संताप येतो. स्वतःच्या पुरुषजातीचा अभिमान बाजूला ठेवून या नसत्या उठाठेवी करावयाला यांना सांगतो कोण ? आणि स्त्रियांना तर मी बजावून सांगतों कीं, " बायांनो, स्वतःच्या जातीशीं बेइमान होणाऱ्या या प्राण्यांवर मुळींच विश्वास ठेवूं नका ! स्वतःला काय पाहिजे असेल तें स्वतःच मिळवा. तुम्हांला ' देवता ' ' देवता ' म्हणून डोक्यावर घेऊन नाचणारे हे लोक जर का तुम्ही माणसांसारख्या वागूं लागलां, तर देवतांसारख्या तुम्ही वागत नाहीं म्हणून लगेच तुम्हांला पायांखालीं चिरडण्यास कमी करणार नाहींत ! "

बायकोला मारण्यासंबंधींच्या प्रश्नावर मीं खूप नवऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या; आणि शेंकडा नव्याण्णव नवरे त्या न्यायाधीशाच्याच बाजूचे आहेत,

असें मला आढळून आलें. अशिक्षित बायकांचे नवरे म्हणतात, कीं आपल्या बायकांना ' चवदाव्या रत्ना 'चा उपयोग केल्याशिवाय कांहीं गोष्टी मुळीं कळतच नाहींत ! सुशिक्षित बायकांच्या नवऱ्यांची अशी तक्रार आहे, कीं अशिक्षित बायकांचे सर्व गुणावगुण आपल्या बायकांत असतातच, पण आणखी सुशिक्षितपणाचा बोजा त्यांच्या डोक्यावर असल्यामुळें त्यांच्या माना जरा अधिक ताठरलेल्या असतात, म्हणून चारदोन फटक्यांचा उपयोग केल्याशिवाय त्या नरम येत नाहींत. अर्थात् हीं नवऱ्यांचीं मतें आहेत; माझीं नव्हेत.

माझें असें प्रांजळ मत आहे, कीं ज्याप्रमाणें पुनर्विवाहाच्या बाबतींत पुरुषांनींच एक बायको मेल्यावर दुसरी करूं नये, असें न म्हणतां पुरुषां-प्रमाणेंच स्त्रियांनासुद्धां एका पतीच्या निधनानंतर दुसरा पति करावयाचा हक्क असावा, असें कांहीं सुधारक लोक म्हणतात; त्याप्रमाणेंच बायकोला मारण्याचा पुरुषांचा हक्क काढून घेण्यापेक्षां स्त्रियांनाच नवऱ्याला केव्हां केव्हां बडवून काढण्याचा हक्क द्यावा म्हणजे झालें ! पुरुषांचे हक्क कमी करण्यापेक्षां स्त्रियांचेच हक्क वाढवावे, हें केव्हांही उत्तम.

खरें बोलावयाचें म्हणजे स्त्रियांत आणि पुरुषांत मी भेदाभेद करूं इच्छित नाहीं. यावर कांहीं नर शास्त्रज्ञाचा आधार घेऊन सांगतात, कीं स्त्रियांच्या मेंदूचें वजन पुरुषाच्या मेंदूपेक्षां कमी असतें. मग पुरुषांची बरोबरी स्त्रिया कशी करणार ? त्यावर मी म्हणेन, कीं पुरुषांना जर बुद्धिमत्तेची देणगी अधिक असेल, तर स्त्रियांच्या उपजत प्रेरणा अधिक तल्लख असतात. एकुण एकी-कडची उणीव दुसरीकडे भरून निघते.

बुद्धीच्या साहाय्यानें उकलतां येत नाहीं म्हणूनच " स्त्रीस्वभाव म्हणजे एक कोडें आहे, " असें कांहीं पुरुष म्हणत असावे. पुरुष कशाला ? बऱ्याच स्त्रियासुद्धां नेहमीं म्हणतात, कीं पुरुषांना बायकांचा स्वभाव कळतच नाहीं मुळीं ! खरें आहे. कसा कळणार ? पुरुषांचा जीवितक्रम बुद्धीच्या सरळ रेषांत चालत असतो, तर स्त्रियांचें जीवन भावनांच्या वर्तुळांत फिरत असतें. त्याचा थांग लागणें खरोखरीच कठीण ! स्त्रीस्वभावाचें वैशिष्ट्य दाखविणारीं कांहीं मजेदार उदाहरणें मला आठवतात. त्यांतला परस्परविरोध विचार करण्या-

सारखा आहे. दिसावयाला सुंदर असलेल्या एका स्त्रीलेखिकेनें कोठें तरी लिहिलें आहे, कीं सौंदर्य ही सत्याची भाषा आहे. तिचें म्हणणें असें दिसतें कीं जें जें सुंदर असेल तें तें सत्य असलेंच पाहिजे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे एखादी स्त्री जर सुंदर दिसत असेल तर ती सत्यपूर्ण, म्हणजे अंतःकरणानेंही चांगलीच असली पाहिजे. असें जर असेल, तर स्वतःच्या सौंदर्याचे फांस टाकून केवळ आपल्या चैनीकरितां शेंकडों पुरुषांचा बळी घेणारी जगद्विख्यात स्वरूपसम्राज्ञी क्लिओपात्रा ही सत्याची पुतळी ठरेल! मात्र यावरून कुरूप बायकाच अंतःकरणानें चांगल्या असतात अशा मताचा मी आहें, असा कोणीं चुकूनसुद्धां तर्क करूं नये. पुष्कळच वाईट दिसणाऱ्या बायकांच्या तोंडून मीं ऐकलें आहे, कीं, "हो, हो, तुम्हां पुरुषांना नेहमीं बाह्यसौंदर्यच आवडतें. अंतःकरणाची तुम्हांला मुळींच किंमत नाहीं!" आम्हांला सौंदर्य आवडतें, हें मी सपशेल कबूल करतों. पण मी असें विचारतों, कीं चेहरा कुरूप असला कीं अंतःकरण चांगलेंच असतें याला पुरावा काय? अंतःकरणाचा पत्ता लागल्यावर मग पाहूं पुढें काय करावयाचें तें! तोंपर्यंत तर बाह्यसौंदर्यांत आनंद मानावयाला कांहीं हरकत नाहीं ना? जसा सुंदर चेहरा ही सत्यपूर्णतेची हमी नव्हे, त्याचप्रमाणें कुरूप मुखडा म्हणजेही उदात्त हृदयाची साक्ष नाहीं. सुंदर स्त्रीच्या मतें सौंदर्य म्हणजे सत्याची भाषा; आणि कुरूप कामिनीचा अट्टाहास, कीं माझें अंतःकरण सोज्वळ आहे! स्त्रियांचेंच जर आपसांत एकमत नाहीं, तर मग "आमचा स्वभाव तुम्हांला कळतच नाहीं!" असें स्त्रियांनीं तरी पुरुषांना म्हणण्यांत काय अर्थ?

१५

" स्त्रियांचे कैवारी ... "

पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक आश्चर्यें आहेत. त्यांपैकींच कांहीं कांहीं प्राण्यांच्या शरीराचे कांहीं विचित्र भाग पाहून पूर्वी मला फार आश्चर्य वाटे. उदाहरणार्थ, बैलाच्या मानेवरचें कोळें, किंवा बोकडाच्या मानेखालीं असलेला अजागलस्तन. पण हल्लीं मला त्याचें आश्चर्य वाटेनासें झालें आहे. कारण हल्लीं मीं कांहीं माणसें पाहिलीं, तींसुद्धां स्वतःच्या डोक्यावर किंवा मानेवर निरनिराळ्या प्रकारचे निरुपयोगी बोजे घेऊन फिरत असतात. कुणी सनातनधर्माच्या रक्षणाचा बोजा पाठुंगळीला बांधलेला असतो, तर कुणी स्त्रीजातीच्या कैवाराचें ओझें डोक्यावर घेऊन फिरत असतो !

मागें मीं लिहिलेंच आहे, कीं या स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांचा मला मनस्वी संताप येतो म्हणून. त्यांपैकीं कांहीं प्रामाणिक मूर्ख असतात, तर कांहीं धूर्त ढोंगी असतात. त्यांच्या या कैवाराच्या मागें हेतु काय असतात याचा विचार करण्यासारखा आहे. पुनर्विवाहाचा किंवा घटस्फोटाचा प्रश्न घ्या. घटस्फोटाला आपला विरोध दर्शवितांना हे ढोंगी कैवारी असें दाखवितील, कीं हिंदु स्त्रिया म्हणजे पवित्र देवता त्या. त्या जर एक नवरा सोडून दुसऱ्याशीं लग्न करूं लागल्या तर हिंदु स्त्रीच्या डोक्याभोंवतालचें तेजोवलय नाहींसें होईल ! आपला नवरा कसाही असला, तरी त्याच्या पायाशींच स्वर्ग आहे,

असें समजून जळवेसारखें त्याला चिकटून राहण्यांतच मोठेपणा आहे, असा उदात्त उपदेश ते स्त्रियांना करतील. पण या ढोंग्यांच्या खऱ्या भावना निराळ्याच असतात. स्त्री ही पुरुषाच्या मालकीची एक वस्तु आहे, आणि पुरुषाला ती नको झाली, तर फार तर तिला तो अडगळींत टाकून ठेवील! पण तिनें स्वतःला स्वतंत्र व्यक्तित्व आहे असें दाखवून आपल्या मालकाला सोडून जावयाचें म्हणजे काय? हीच नीच आणि आप्पलपोटी भावना या लोकांच्या विरोधाच्या मुळाशीं असते, आणि ती भावना अगदीं साहजिकच आहे. आर्थिक स्वातंत्र्य नसलेल्या स्त्रीला कळत अगर नकळत पुरुषाची मालकी कबूल करावीच लागते. पण तसें स्पष्ट न सांगतां हिंदु स्त्रीच्या पावित्र्याच्या आणि उदात्तपणाच्या गोष्टी हे लोक सांगतात, त्याचा संताप येतो. खरें पाहूं गेल्यास कोट्यवधि हिंदुधर्मीयांपैकीं शेंकडा चार किंवा पांच टक्के असलेल्या पांढरपेशा वर्गांत फक्त घटस्फोट नाहीं. बाकी उरलेल्या पंच्याण्णव टक्के खालच्या वर्गांत, स्त्रीवर्ग स्वतःच्या श्रमांवर पैसे मिळविण्यास समर्थ असल्यामुळें, राजरोस काडीमोडीचा प्रकार चालू आहे. हिंदु धर्माच्या उदात्तत्वाचा आणि पावित्र्याचा या महात्म्यांचा अभिमान या पंच्याण्णव टक्के लोकांच्या बाबतींत जातो कोठें? आणि घटस्फोटामुळें जर सामाजिक अवनति होणार असेल, तर ज्या धर्मांतल्या शेंकडा पंच्याण्णव लोकांत हा प्रकार चालू आहे, तो धर्म उदात्त आणि पवित्र कसा? पण स्त्रियांचें हे उदात्त कैवारी या सर्व गोष्टी आपल्या सोयीप्रमाणें विसरून जातात. म्हणूनच त्यांना मी धूर्त ढोंगी म्हणतों. आम्हीसुद्धां स्त्रियांच्या बाबतींत सुधारणेच्या कांहीं विरुद्ध नाहीं, असेंही हे लोक केव्हां केव्हा ठासून सांगतात. आणि त्यांचा हा सुधारणेचा अभिमान केव्हां केव्हां इतक्या थराला जातो, कीं सर्व जनप्रवाद आणि लोकनिंदा सहन करून स्त्रियांचे हे खंदे शिलेदार स्त्रियांनींसुद्धां उन्हातान्हांतून चालतांना जोडे वापरावे व पावसापाण्यांत छत्र्या घ्याव्या, अशीं क्रांतिकारक मतें छातीठोकपणें प्रतिपादन करितात!

या ढोंग्यांपेक्षां प्रामाणिकपणें मूर्ख म्हणून वर उल्लेखिलेल्या स्त्रियांच्या कैवाऱ्यांची स्थिति निराळी असते. त्यांना खरोखर स्त्रियांचें काय होईल आणि कसें होईल, याची अहोरात्र काळजी लागलेली असते. घटस्फोटाचा कायदा पास झाला, तर सर्व लग्न झालेल्या स्त्रिया आपआपल्या नवऱ्यांना सोडून

पळून जातील, आणि या घटस्फुटीत स्त्रियांचे घोळकेच्या घोळके रस्त्यांतून इतस्ततः भटकतांना दिसतील, असें यांना प्रामाणिकपणें वाटतें! त्याचप्रमाणें कुलीन स्त्रियांनीं रंगभूमीवर कामें करावीं, हीं मतें जर समाजांत प्रसृत झालीं, तर प्रत्येक कुलीन स्त्रीला गचांडी धरून रंगभूमीवर खेंचण्यांत येईल, या भीतीनें या लोकांच्या पोटांत गोळा येतो. आणि आपल्या दीन, कुलीन बायकोचा "हे चांडाळ मला रंगभूमीवर ओढून नेत आहेत, मला वांचवा हो!" असा आर्त करुण स्वर यांच्या कानांत घुमूं लागतो! या लोकांच्या शोचनीय स्थितीची मला खरोखरच दया येते!

या सालस प्राण्यांना एवढेंच कळत नाहीं, कीं ज्या कुलीन स्त्रीला रंगभूमीवर काम करावयाची खरोखरच इच्छा आहे, तिला जर बिघडावयाचेंच असेल तर ती रंगभूमीवर न येतांसुद्धा बिघडेलच. यावर हे लोक असें म्हणतात, कीं रंगभूमीवर पुरुषांशीं स्त्रियांचा निकट संबंध येत असल्यामुळें तेथें त्यांचें चारित्र्य गमावण्याचा अधिक संभव आहे. मी म्हणतों, या लोकांनीं याहीपुढें जाऊन असें म्हणावें, कीं जेथें जेथें म्हणून स्त्रियांचा पुरुषांशीं संबंध येतो, असे सर्व धंदे स्त्रियांना बंद करावेत. इतकेंच नव्हे, तर शक्य असल्यास पृथ्वीसारखाच दुसरा गोल शोधून काढून त्यावर दुनियेंतल्या झाडून सर्व स्त्रियांची एक वसाहत करावी व पृथ्वीच्या पाठीवर फक्त पुरुषांनींच राहावें!

● ● ●

१६

" निःपक्षपाती मतें...... "

कांहीं दिवसांपूर्वी घरांचीं भाडीं कमी करावीं, अशी एक चळवळ मुंबईत सुरू झाली होती, त्या वेळीं त्या चळवळीचे एक पुढारी माझ्याकडे येऊन म्हणाले, " तुमचं अगदीं निःपक्षपाती मत द्या बुवा या विषयावर. "

मीं म्हटलें, " मी निःपक्षपाती मत मुळींच देणार नाहीं. मी धडधडीत पक्षपाती मत देणार; आणि ज्या अर्थी मी भाड्याच्या घरांत राहतों, त्या अर्थी भाडीं नुसतीं कमी करावीं इतकेंच नव्हे तर शक्य असल्यास भाडीं घेऊंच नयेत, असें माझें ठाम मत आहे ! "

हो, उगाच निःपक्षपातीपणाचें ढोंग कशाला ? खरें पाहूं गेल्यास कुणी कधींच निःपक्षपाती मत देत नाहीं. प्रत्येक प्रश्नावर आपलें मत बनवितांना आपली कळत अगर नकळत स्वहितावर दृष्टि असतेच. आणि केव्हां केव्हां यांत स्वार्थाचा किंवा ढोंगीपणाचा खरोखरच प्रश्न नसतो. आपण अगदीं प्रामाणिकपणें निःपक्षपाती होण्याचा प्रयत्न करीत असतों, आणि आपण स्वार्थी विचार करीत नाहीं, याची आपणाला पूर्ण खात्री वाटत असते. तरी पण आपला स्वपक्षपात केव्हां केव्हां वर डोकावतोच. म्हणूनच मी म्हणतों, कीं केव्हां केव्हां नकळत आपली स्वहितावर दृष्टि असते.

मला स्वतःची एक गोष्ट आठवते. आमचे गणूकाका फार आजारी होते.

आणि त्यांच्या शुश्रूषेचा बराचसा भाग माझ्यावर पडला होता. मी अगदीं थकून गेलों होतों. शेवटीं ते एकदां बरे झाले, आणि हवा पालटण्यासाठीं त्यांनीं लोणावळ्याला किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी हवेच्या ठिकाणीं जावें, असें डॉक्टरांनीं सांगितलें. तेव्हां लोणावळ्याला जावयाचा त्यांना मी फार आग्रह करूं लागलों. आणखी चार-आठ दिवसांनीं जाईन, असें ते म्हणत होते. पण मी त्यांना लगेच निघायला सांगत होतों. त्यांनीं तेथें लवकर जाऊन खूप दिवस राहावें, म्हणजे त्याना बरें वाटेल, असें खरोखरच मला वाटत होतें. आणि म्हणूनच त्यांना मी आग्रह करीत होतों. पण ते निघून गेल्यावर मला किंचित् असा भास होऊं लागला, कीं त्यांना एवढा आग्रह करण्यांत केवळ त्यांचेंच हित माझ्या डोळ्यांसमोर होतें असें नाहीं. ते एकदां लवकर गेले म्हणजे मलाही थोडा विसांवा मिळेल, ही थोडी तरी स्वहिताची भावना त्या आग्रहाच्या मुळाशीं असावी. मला वाटतें, ती होतीच. पण त्यांत लाज वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. स्वतःच्या शरीरांतून स्वतः फुटून बाहेर पडणें कुणालाही शक्य नाहीं. आणि त्यामुळें आपल्या प्रत्येक विचारावर आणि आचारावर आत्मीयत्वाची थोडीबहुत छटा पडावयाचीच. स्वतःला सोडून आपण विचार तरी कसा करणार ?

पण अशी ही परिस्थिति असतांनासुद्धां आम्ही स्वहिताचा किंवा स्वतःच्या वर्गाच्या हिताचा मुळींच विचार न करतां अगदीं निःपक्षपाती मतें देतों, असें सर्व जगाला ओरडून सांगणारे महात्मे जगांत किती तरी आहेत. अशा एका महात्म्यावर अत्यंत मार्मिक टीका असलेलें एक सुंदर व्यंगचित्र माझ्या एकदां पाहण्यांत आलें होतें. त्यांतला विषय मोठा मजेदार होता. एक काळाकभिन्न पाण्याचा डोह चितारला होता, आणि त्याला ' दुर्दशा ' असें नांव दिलें होतें. त्या डोहांत एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा खालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यांत बुडालेल्या होत्या शिडीच्या अगदीं तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यांत बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढें पाण्याच्या बाहेर होतें. त्या मजुराच्या वर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याही वर शिडीच्या वरच्या टोंकाला धरून एक गलेलठ्ठ श्रीमंत मनुष्य उभा होता. आणि या सर्वांकडे पाहात एक निःपक्षपाती

महात्मा व्याख्यान देत होता, कीं " बाबांनो, सर्व जग दुर्दशेच्या तडाख्यांत सांपडलें आहे. तेव्हां सर्वांनीं – श्रीमंतांनीं, गरीबांनीं – सारखाच स्वार्थत्याग करायला तयार झालें पाहिजे. अगदीं कांहीं एक पक्षपात न करतां मी सांगतों, कीं तुम्ही प्रत्येकानें फक्त एकच पायरी खालीं उतरा ! "

किती निःपक्षपाती निकाल ! श्रीमंतानेंही एकच पायरी खालीं यावयाचें. मध्यमवर्गीयानेंही एकच पायरी. आणि गरीबानेंही एकच ! या निकालाचा परिणाम मात्र एवढाच होणार होता, कीं श्रीमंत मनुष्य एक पायरी खालीं आला, तरी वरच्या वर सुरक्षित राहात होता. मध्यमवर्गीयाचे एक पायरी खालीं आल्यामुळें पाय पाण्यांत बुडत होते. आणि गरीब मात्र एक पायरी खालीं आल्याबरोबर डोकेंही पाण्याखालीं बुडून जीवानिशीं मरत होता ! तरी पण असल्या निःपक्षपाती महात्म्याचे पोवाडे गाणारे हरीचे लाल जगांत काय थोडे आहेत !

१७

" बदल आणि वाढ......"

गलिव्हरच्या प्रवासाचें पुस्तक पुन्हा एकदां मी हल्लीं वाचीत असतां एक विचित्र कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. लिलिपुट्चे रहिवासी माणसाच्या आंगठ्याएवढे असून त्यांच्यापैकीं दोघे दोघे गलिव्हरच्या तळहातावर उभे राहून नाचूंबागडूं शकत असत. तुमच्या-आमच्यासारखा एक साधा मनुष्यप्राणी गलिव्हर म्हणजे त्यांच्या दृष्टीनें एक अजस्र पर्वतप्राय धूड होतें! तोच गलिव्हर जेव्हां ब्रॉब्डिंग्नॅगमध्यें गेला तेव्हां तिकडच्या एकएका डोंगराएवढया मोठया रहिवाशाच्या तळहातावर बाहुलीसारखा खेळवला जाऊं लागला! लिलिपुट्च्या रहिवाशाच्या दृष्टीनें जो पर्वतप्राय प्राणी, तोच ब्रॉब्डिंग्नॅगच्या नागरिकांसमोर एखाद्या बाहुलीसारखा दिसूं लागला! एकाच मनुष्यप्राण्याविषयीं अशा कमालीच्या परस्परविरुद्ध कल्पना कां? माझ्या डोक्यांत विचित्र विचार आला तो हाच.

आपले सर्व विचार, आपल्या सर्व कल्पना एका प्रकारें सापेक्ष असतात; ही सापेक्षता स्थलविशेषामुळें असो, कीं कालविशेषामुळेंच असो. आगगाडींतल्या मनुष्याला झाडें धांवतांना दिसतात, आणि जमिनीवरच्या मनुष्याला आगगाडी धांवते आहे, असें वाटतें! हा फरक स्थलविशेषामुळें झाला. कालविशेषाचीही तीच गम्मत! आमचे वेदकालीन ऋषिवर्य गोमांस मिटक्या मारीत खात असत, आणि कांहीं कालानंतर हेच आर्य लोक अहिंसा हाच परमोच्च धर्म असा कंठशोष करूं लागले! मग सत्य, सत्य, त्रिकालाबाधित सत्य तें राहिलें कुठें?

माझ्या मतें त्रिकालाबाधित सत्य हें एक प्रचंड ढोंग आहे. सर्व विश्वांतील अणूरेणू, त्याचप्रमाणें काळ हा गतिमान् आहे. आणि गतिमान् असणें, सारखें बदलत असणें म्हणजेच जिवंतपणा. फक्त मेलेलीं मढीं त्रिकालाबाधित एकाच स्थितींत राहतात !

मला जेव्हां कोणी म्हणतात, कीं " किती चंचल आहेस तूं ! काल तसं म्हणत होतास, आणि आज असं म्हणतो आहेस ! " तेव्हां मी त्यांना उत्तर देतों कीं " दोस्त हो, कालच मीं गुळगुळीत दाढी केली होती, त्याच ठिकाणीं आज पाहा किती राठ खुंट वाढले आहेत ! निसर्ग जर इतका चंचल आहे, तर म्यां पामराची काय कथा ! शरीराची जशी वाढ होते, तशीच मनाचीही होते. त्याला माझा नाइलाज आहे. "

मनःस्थैर्याचें नेहमींचें उदाहरण म्हणजे श्रीरामचंद्राचें. तो म्हणे एकपत्नी होता. त्याच्या त्या व्रताविरुद्ध माझें कांहींच म्हणणें नाहीं. पण लोक जेव्हां सांगतात, कीं एका सीतेखेरीज तो दुसऱ्या कुठच्याही स्त्रीच्या मुखाकडे पाहात नसे, इतर स्त्रियांच्या फक्त पायांच्या नखांकडे त्याची दृष्टि असे, तेव्हां मला त्याची अत्यंत चीड येते. काय हा सबंध स्त्रीजातीचा अपमान ! सीता असेल सुंदर, म्हणून बाकीच्या स्त्रियांचे चेहरे बघण्याच्याही लायकीचे नाहींत वाटतं ! एक तर रामाचा स्वतःवर विश्वास नसावा, किंवा त्याची सौंदर्यदृष्टि अत्यंत कोती असावी. अनंत प्रकारचें स्त्रीसौंदर्य जगांत विखुरलें आहे. कुणाची सरळ नासिका, तर कुणाचे कुरळे केंस, कुणाची आरक्त कांति, तर कुणाचे रेखीव ओंठ, अशा तऱ्हेच्या विविध सुंदरतेच्या निरीक्षणानें स्वतःचं सौंदर्यदृष्टी विशाल करावयाची, कीं येऊन जाऊन नुसतीं पायांचीं मळकट नखें पाहात राहावयाचें ?—

अर्थात् मनुष्य सारखा बदलत राहावा, असें जेव्हां मी म्हणतों तेव्हां बदलत राहावा म्हणजे वाटेल तसा बदलत राहावा, असा त्याचा अर्थ नव्हे. मनुष्यांत होणारा प्रत्येक बदल हा वाढीचा किंवा प्रगतीचा निदर्शक असला पाहिजे. नाहीं तर आमचे गणूकाका माझीं हीं मतें ऐकायचे, आणि काल उसने दिलेले दहा रुपये मी मागायला गेलों म्हणजे म्हणायचे, कीं " कालचा गणूकाक आज बदलला. तुझे पैसे मिळायचे नाहींत ! "

● ● ●

१८

" प्रेम आणि विवाह.... "

प्रेमोत्तर विवाह कीं विवाहोत्तर प्रेम, असला एक वाद मागें माझ्या कानांवर आला होता. हा वाद उकरून काढणाऱ्यांच्या मूर्खपणाचा मला ठावच लागत नाहीं ! प्रेम आणि विवाह ! संबंध काय अर्थाअर्थी या दोघांचा ! प्रेम असेल तर विवाह केलाच पाहिजे आणि विवाह केला तर प्रेम केलेंच पाहिजे असा कांहीं सिद्धान्त नाहीं. प्रेम ही एक विशिष्ट मनःस्थिति आहे, आणि विवाह हा एक सामाजिक व्यवहार आहे.

मी तर दुसऱ्या टोंकाला जाऊन असें म्हणतों, कीं एकाद्या व्यक्तीवर जर आपलें निरतिशय प्रेम असेल तर त्या व्यक्तीशीं कधींही विवाह करूं नये; आणि विवाह करावयाचाच असेल तर अगोदर खात्री करून घ्यावी, कीं त्या व्यक्तीवरचें आपलें प्रेम ओसरून गेलें आहे ! माझा हा विचित्र सिद्धान्त ऐकून पुष्कळांना हंसू लोटेल, पण त्यांत हंसण्यासारखें कांहींच नाहीं. खोटें वाटत असेल, तर आणा एखाद्या प्रेमी माणसाला माझ्याजवळ, आणि विचारा त्याला, कीं " तुझं अमुक अमुक स्त्रीवर प्रेम आहे ना ? मग तिच्याशीं विवाह करून तुझ्यासाठीं तिनं भात उकडावा, धुणींभांडीं करावीं आणि पोतेरं काढावं हें तुला आवडेल का ? खरं सांग. कारण विवाह हा एक व्यवहार आहे आणि त्यांत या आणखी असल्या अनेक गोष्टी येणारच. बोल, करतोस का तिच्याशीं विवाह ? "

माझी खात्री आहे, कीं तो प्रेमवेडा माणूस क्षणभर तरी बावरेल आणि ' नाहीं ' असेंच उत्तर देईल. आणि त्यानें तसें उत्तर दिलें नाहीं तर तो प्रेमवेडाच नव्हे !

याच्या उलट एखाद्या विवाहित माणसाला विचारा, कीं " ए बाबा, तूं आपल्या बायकोवर प्रेम करतोस ना ? मग तिला पोरांच्या खस्ता काढायला, आणि खरकटीं ताटं उचलायला काय लावतोस ? " तो म्हणेल, कीं " तुमचं प्रेम वगैरे सर्व ठीक आहे, पण पोटांत अन्न गेल्याशिवाय तें कांहीं आपणाला सुचत नाहीं, बुवा ! "

खरी गोष्ट अशी आहे, कीं ' प्रेम, प्रेम ' ज्याला म्हणतात ती एक शरीर-विकृति (Pathology) आहे. एक प्रकारच्या वेडाची लहर आहे. अर्थात् फार सुंदर वेड आहे तें. तरी पण वेडच. आणि तें वेड असल्यामुळें व्यवहारांत त्याला जागा नाहीं. म्हणूनच मी म्हणतों, कीं एखाद्या व्यक्तीवर आपलें फार प्रेम असलें तर तिच्याशीं विवाह करूं नये. तें प्रेम ओसरण्याची वाट पाहावी आणि तें ओसरून प्रेमाची जागा मैत्रीनें पटकावली, मगच विवाह करावा. कारण विवाहासारख्या व्यवहाराला मैत्रीचाच चिरकालीन पाया हवा. प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून विशुद्ध मैत्रीचा जर उदय होणार नसेल, तर विवाह ही एक असह्य वेडी होईल.

कारण मैत्री ही नेहमीं सकारण असते. उगाच मनांत कांहीं तरी एखादा विकार उद्भवून आपण कुणाशीं मैत्री करीत नाहीं. दोन माणसांच्या मनांमध्यें एक कांहीं तरी विशिष्ट दुवा निर्माण होतो — मग तो समान ध्येयाचा असो किंवा दोघांनाही आवडणाऱ्या एखाद्या उदात्त कार्याचा असो — आणि हा दुवा विचारावर — विकारावर नव्हे — अधिष्ठित झालेला असल्यामुळें अभंग आणि चिरकालीन असतो.

नुसता प्रेमोत्तर विवाह केला, आणि प्रेमाची उन्मादावस्था ओसरून तिच्या जागीं अखंड मैत्री निर्माण झाली नाहीं, तर तो विवाह म्हणजे एक तिरस्करणीय अशी अवस्था होईल. आणि सध्यांच्या समाजरचनेंत जेथें विवाहानें स्त्री ही एक पुरुषाच्या मालकीची वस्तु होते, तेथें तर असला विवाह म्हणजे, ज्योड् या प्रख्यात तत्त्ववेत्याच्या प्रखर भाषेंत बोलावयाचें

तर वेश्यावृत्तीची एक सुधारलेली आवृत्ति होईल. कारण ज्योड् म्हणतो, कीं मैत्रीच्या अभावीं केवळ विवाहामुळें ज्या स्त्रीला एखाद्या पुरुषाजवळ राहावें लागतें, त्या स्त्रीची अवस्था वेश्येहूनही वाईट आहे. असले विवाह आणि वेश्यावृत्ति यांतला फरक ज्योड्नें अत्यंत जळजळीत शब्दांत सांगितला आहे. तो म्हणतो, कीं वेश्यावृत्तींत एक स्त्री अनेक पुरुषांना आपलें शरीर कांहीं ठराविक वेळापुरतें विकते, पण वरील प्रकारच्या विवाहसंबंधांत एक स्त्री एकाच पुरुषाला आपला देह कायमचा विकून टाकते! जो विवाहसंबंध मैत्रीच्या अभेद्य पायावर उभारलेला नाहीं, त्या विवाहसंबंधाची किंमत – मग तो प्रेमोत्तर असो कीं द्वेषोत्तर असो – याहून कांहीं अधिक नाहीं.

म्हणून मी पुन्हां म्हणतों, कीं प्रमोत्तर विवाह कीं विवाहोत्तर प्रेम हा वादच निरर्थक आहे. प्रेम आहे तोंपर्यंत विवाह करूं नका, आणि विवाह केल्यावर प्रेम करूं नका! पण माझा हा उपदेश कितपत पाळला जाईल याची मला शंकाच आहे. माझें हें प्रचंड तत्त्वज्ञान वाचून प्रेमी जोडपीं लग्न केल्याशिवाय थोडींच राहणार आहेत? फार काय, माझी मलाच खात्री देतां येत नाहीं! तरी पण आपणाला दिसतें तें सत्य सांगायला काय हरकत आहे?

११

"व्यवस्थितपणाचें वेड ......"

वस्तु जागच्या जागीं ठेवण्याचें आणि व्यवस्थितपणाचें कांहीं लोकांना वेडच लागलेलें असतें, असें मला वाटतें ! त्यांच्या आयुष्यांतील बहुतेक वेळ वस्तूंचा उपयोग किंवा उपभोग घेण्याऐवजीं त्यांची व्यवस्था लावण्यांतच जातो. मला तर वाटतें, कीं एखाद्या दिवशीं सूर्य जर किंचित् एका बाजूला कललेला या लोकांना दिसला तर आकाशांत उडी मारून त्याला जागच्या जागीं ठेवण्याचा प्रयत्न करावयालासुद्धां हे लोक कमी करणार नाहींत !

मला स्वतःला या लोकांचा इतका राग येण्याचें कारण एवढेंच, कीं अशा तऱ्हेचा एक कमालीचा व्यवस्थित मनुष्य हल्लीं मला माझ्या हाताखालीं काम करावयाला मिळाला आहे. आणि त्याच्या या भलत्याच व्यवस्थितपणामुळें कामें जरी बिनबोभाट होत असलीं, तरी माझ्या जिवाची जी यामुळें त्रेधा उडते ती सांगून संपावयाची नाहीं. एकच गोष्ट सांगतों, आणि ती ऐकल्या-बरोबर माझी किती शोचनीय अवस्था झाली आहे याची तुम्हांला कल्पना येईल. अवघे एक-दोन रुपये माझ्या खिशांत उरले होते, आणि कांहीं कारणानें मीं ते टेबलावर काढून ठेवले होते. ते तसेच टेबलावर टाकून जरा कुठें मी बाहेर गेलों, आणि कांहीं वेळानें परत येऊन पाहतों तों रुपये कडीकुलुपांत बंद. त्याची चावी त्या व्यवस्थित माणसाच्या खिशांत आणि ऑफिसची वेळ होऊन गेलेली म्हणून तो व्यवस्थित माणूस वेळच्या वेळीं

घरीं निघून गेलेला ! आणि रागावणार कुणावर ? पैसे कुणी तरी चोरील म्हणून माझ्यावर उपकार करण्याकरितांच त्यानें बंद करून ठेवलेले. चहा प्यावयालासुद्धां खिशांत पैसा नसल्यामुळें चहाच्या आशेनें मी एका मित्राच्या घरीं गेलों तों तो घरांत नव्हता, आणि त्याच्या बायकोकडे सरळ चहा मागण्याचें मला धैर्य नव्हतें. तेव्हां हळुहळू पाणी पिण्याच्या गोष्टी काढावयाला सुरुवात केली. पण ती बाई सरळ आणि भाबडी असल्यामुळें तिनें थंड पाण्याचा तांब्या आणून माझ्या पुढ्यांत ठेवला. मी तरी चहाची तहान पाण्यावर भागवूं शकत नाहीं. तेव्हां घसा धरल्यामुळें डॉक्टरनीं थंड पाणी पिऊं नको असें मला सांगितलें आहे, वगैरे वगैरे गोष्टी मीं तिला ऐकविल्या. तेव्हां कुठें त्या बाईच्या डोक्यांत माझा खरा मुद्दा शिरला; आणि तिनें मला एकदांचा चहा करून दिला.

हा मनुष्य येण्यापूर्वीं मी कसा अगदीं सुखी होतों. सर्व तऱ्हेचे कागद, पुस्तकें, दौती, मधून मधून शेंगदाण्याच्या पुड्या या सर्व वस्तु कशा मजेदार अव्यवस्थितपणें टेबलावर पसरलेल्या असत. आणि सर्व वस्तु डोळ्यांसमोर असल्यामुळें कधींही असला त्रास होत नसे. वाटेल तेव्हां वाटेल तें करावें. आणि आतां ? आतां कुठचे शेंगदाणे माझ्या टेबलावर ! जरा कुठें माझी नजर दुसरीकडे गेली, कीं यानें टेबल साफ केलेंच ! बरें या मनुष्याला काढून टाकावें तर हा अत्यंत कष्टाळु आणि प्रामाणिक आहे. माझी मलाच लाज वाटून त्याला काढून टाकण्याऐवजीं मीच थोडा थोडा व्यवस्थित होतों आहें !

आनंद इतकाच आहे, कीं ऑफिसांतून सुटल्यावर निदान घरीं तरी या माणसाचा मला त्रास नाहीं. आणि ऑफिसांतल्या व्यवस्थितपणाचा सर्व वचपा मी घरीं भरून काढतों. माझ्या घरांत तुम्ही प्रवेश कराल तर अत्यंत नयनाल्हादक दृश्य तुमच्या दृष्टीला पडेल ! काढून टाकलेले मोजे, इकडेतिकडे उडालेले ब्रश, जोडे, खुर्च्यांवरून आराम करीत पडलेले मळके कोट, त्याचप्रमाणें बिछान्यावर इतस्ततः पसरलेले धोब्याकडून आलेले सूट, इत्यादि इत्यादि वस्तु जगांत कुठेंही न मिळणारें स्वातंत्र्य माझ्या खोलींत उपभोगीत असतात. त्याचप्रमाणें मोठमोठ्या ग्रंथकारांचीं पुस्तकें, टूथ-ब्रशें आणि बिस्किटांचे डबे माझ्या खोलींत अगदीं गुण्यागोविंदानें एके ठिकाणीं नांदत

असतात. माझ्या आनंदी संसाराचें वर्णन माझ्या एका विवाहित मित्रापुढें जेव्हां मी करूं लागलों, तेव्हां त्याला माझा फारच हेवा वाटूं लागला, आणि संतापून तो म्हणाला, " लेका, लग्न केलं नाहींस तोंपर्यंत तुझ्या या गमजा. बायको कर, मग पाहतों कसा अव्यवस्थित राहतोस तो ! " त्याचे वरील शब्द ऐकून भीष्मासारख्या पुरुषश्रेष्ठानें आमरण लग्न न करण्याचा निश्चय कां केला, यासंबंधीं माझ्या डोक्यांत लख्ख प्रकाश पडला !

या व्यवस्थित लोकांच्या ध्यानांत कांहीं कांहीं साध्या गोष्टीसुद्धां येत नाहींत. उदाहरणार्थ, पैसे जागच्या जागीं तिजोरींत ठेवणें. यांना एवढं कळत नाहीं, कीं चोर आलाच तर सर्व जागा सोडून तो नेमका तिजोरी फोडणार. मुंबईतल्या एका प्रसिद्ध मोत्याच्या व्यापाऱ्याची गोष्ट मला माहीत आहे. अत्यंत मौल्यवान् मोत्यांच्या माळा, मौल्यवान् वस्तु ठेवण्याच्या तिजोरींत न ठेवतां तो म्हणे टेबला-वरच्या टीपकागदाखालीं किंवा एखाद्या कॅलेंडरच्या मागें ठेवीत असे. हेतु हा, कीं चोर या जागा कधींच शोधीत नाहीं.

माझा अव्यवस्थितपणा एका टोंकाला तर माझ्या दुसऱ्या एका मित्राचा व्यवस्थितपणा अगदीं दुसऱ्या टोंकाला आहे ! सर्व वस्तु जशा काय फोटो काढण्याकरितां मांडून ठेविल्या आहेत ! पुस्तकांच्या शेल्फवर पुस्तकें रांगेनें मांडून ठेवलेलीं, प्रत्येक पुस्तकाला ठराविक रंगाच्या पुठ्याचें कव्हर, घासून-पुसून चकचकीत केलेला पाण्याचा तांब्या एका कोपऱ्यांत. त्यावर त्याहूनही चकचकणारा प्याला. मला तर त्यांतून पाणी प्यावयाला भीतीच वाटते. न जाणो आमच्या बोटाचा डाग लागला तर ! त्याचप्रमाणें कपड्यांची व्यवस्था. मोडली घडी कीं करा होती तशी. मात्र त्याच्या या सर्व व्यवस्थितपणाचा परिणाम असा झाला आहे, कीं तो मनानें अत्यंत निर्बुद्ध आणि बाहेरून अगदीं बावळट झाला आहे. पुस्तकांची रांग मोडावयाची नाहीं आणि पानें मळवावयाचीं नाहींत, म्हणून तो फारसें वाचीत नाहीं; त्यामुळें तो मनानें निर्बुद्ध राहिला आहे. आणि स्वच्छ कपड्यांच्या मोडलेल्या घड्या पुन्हा होत्या तशा व्यवस्थित करण्यांत बहुतेक वेळ गेल्यामुळें त्याच्या अंगावर बहुधा मळकेच कपडे असतात. त्यामुळें तो बावळट दिसतो. व्यवस्थितपणाचें वेड झालें म्हणून काय, कुठच्याही गोष्टीचें वेड हें वाईटच !

● ● ●

२०

" स्वतःला विसरण्याची संवय......"

मला स्वतःला भावना आहेत, आणि दुसऱ्यांच्या भावना दुखवूं नयेत हेंही मला कळतें. पण अलीकडे मला असे कांहीं लोक भेटले कीं, स्वतःच्या मताचा थोडा फेरविचार करणें मला प्राप्त झालें आहे. सर्व जगांत जर कांहीं अत्यंत पवित्र व वंद्य असेल, तर त्या आपल्या स्वतःच्याच भावना, असें या लोकांना वाटतें. या लोकांपैकीं एक तर आत्मभावनासंरक्षणाच्या रोगानें इतका पछाडला गेला आहे, कीं एखादे दिवशीं तो भर चौकांत उभा राहून " लोक हो, ऐका ऐका, माझा तमाम जगाला असा संदेश आहे, कीं माझ्या भावना दुखवूं नका ! " असें जाहीर करील, अशी मला भीति वाटते ! त्यांत आणखी हा मनुष्य स्वतःला उदारमतवादी समजतो. त्यामुळें स्वतःच्या भावनांचा तो जेव्हां आपल्या उदारमतवादाशीं मेळ घालूं लागतो, तेव्हां तो देखावा पाहण्यासारखा असतो. त्याच्या मुलीनें कांहीं वर्षांपूर्वीं मिश्र-विवाह केला; तेव्हां तो तिच्यावर खूप रागावला होता आणि लोकांनीं जेव्हां त्याला विचारलें, कीं तूं स्वतःला एवढा उदारमतवादी म्हणवीत असतांना आपल्या मुलीवर रागावलास कां ? तेव्हां त्यानें स्वतःच्या दृष्टीनें अत्यंत समर्पक उत्तर दिलें. तो म्हणाला, " अरे बाबांनो, मी मिश्र-विवाहाच्या विरुद्ध नाहीं, पण माझें म्हणणें एवढेंच, कीं माझ्या भावना

तिनें दुखवावयाच्या नव्हत्या !" काय युक्तिवाद आहे ! तिनें मिश्र-विवाह केला, म्हणून याच्या भावना दुखावल्या, आणि याच्या भावना दुखवावयाच्या नाहींत म्हणजे तिनें मिश्र-विवाह करावयाला नको होता ! आणि असें असूनही हा उदारमतवादी महात्मा स्वतःला मिश्र-विवाहाच्या बाजूचा म्हणवीत होता ! मला केव्हां केव्हां या लोकांचा असा संताप येतो, कीं केवळ सूड म्हणून या लोकांच्या जितक्या म्हणून भावना दुखवितां येतील, तितक्या मनसोक्त दुखवून टाकाव्या, आणि पाहावें काय होतें तें !

खरी गम्मत अशी आहे, कीं हे लोक स्वतःला कधींच विसरूं शकत नाहींत ! जगाच्या अफाट विस्तारांत एक मनुष्य म्हणजे केवढा क्षुद्र जंतु, आणि या जंतूच्या भावना त्या काय, याचें या लोकांना प्रमाणच राहात नाहीं. सर्व जगाला विसरून आणि आपल्याच भावनांचा तीन्ही त्रिकाळ विचार करून हे लोक आपलें मन इतकें हळुवार करतात, कीं कुणी मोठ्यानें शिंकला तरी यांच्या भावना दुखावतात ! क्षणभर स्वतःला विसरून जर हे लोक जगांत जिकडेतिकडे पसरलेल्या असंख्य दुःखी जीवांचा विचार मनांत आणतील, तर यांना लागलेला आत्मभावनेचा दुर्धर रोग थोडासा मागें हटून यांना बरें वाटेल. पण हें सांगावयाचें कुणी ? हें सांगितलें तरीसुद्धां यांच्या भावना दुखावणार !

स्वतःला कधींही न विसरणारी दुसरी एक जात आहे. या जातींतल्या लोकांना भावना दुखावण्याचा विशेषसा प्रश्न नसतो. पण कोणत्याही प्रश्नावर विचार करतांना स्वतःच्या भावना हेंच अंतिम सत्य, असें हे लोक धरून चालतात. आणि खरें अंतिम सत्य असें असतें, कीं यांच्या भावनांच्या पापुद्र्याखालीं यांचा कसला ना कसला तरी आप्पलपोटेपणा दडलेला असतो ! आम्ही एकदां असेच प्रवासाला निघालों होतों, आणि आमच्यापैकीं बहुतेक मांसाहारी असल्यामुळें तशा तऱ्हेची खाद्यसामुग्री बरोबर घेण्याचा आम्ही बेत करीत होतों. तेव्हां मांस मुळींच आवडत नसलेला आमच्यापैकीं एकजण मांसाहारापासून मनुष्याच्या देहाला काय काय अपाय होतात, यावर आम्हांला एक लांबच लांब प्रवचन देऊं लागला. मोठ्या आवेशानें बोलत होता तो, आणि कदाचित् तो बोलत होता त्यांत कांहीं सत्यही असेल. कदाचित् खरो-

खरच त्याला आमच्या जिवाची काळजी वाटत असेल. पण माझ्यानें राहवेना. त्याचें प्रवचन मध्येंच थांबवून मीं त्याला स्पष्ट सांगितलें, कीं "आम्ही मांस खाऊन जागच्या जागीं मरून पडलों तरी हरकत नाहीं, पण आम्ही मांस खाणार! तूं पाहिजे तर खाऊं नकोस, आणि तूं एकटाच जगलास तर आमच्या नातेवाइकांना तार कर, आम्ही मेलों म्हणून!"

आत्मत्वाच्या रंगानें या लोकांची नजर इतकी मारून गेलेली असते, कीं जगांत निर्लेप, व्यक्तिव्यतिरिक्त असें कांहीं आहे, असें त्यांना वाटतच नाहीं. नेहमींच यांचे आप्पलपोटे हेतु असतात, असें मी म्हणत नाहीं. पण स्वतःला किंवा स्वतःच्या वैयक्तिक भावनांना हे लोक कधीं विसरूंच शकत नाहींत. आणि त्यामुळें अगदीं प्रामाणिकपणें बोलतांनासुद्धां हे लोक स्वतःला अगदीं हास्यास्पद करून घेतात. आमचे गणूकाका केव्हां केव्हां अशीच कमाल करतात. 'अध्यक्षांनीं सभा बरखास्त केली' याचा अर्थ अध्यक्षांनीं सभा जबरदस्तीनें मोडली असा आहे, असें तें मला एकदां सांगूं लागले. मीं म्हटलें, "अहो, बरखास्त केली म्हणजे सभा विसर्जन केली. त्यांत जबरदस्तीचा कांहींच प्रश्न नाहीं!" तेव्हां माझ्यावर उसळून ते म्हणाले, "अरे, तूं काय सांगतोस! 'बरखास्त' हा शब्दच माझ्या कानाला इतका जबरदस्त वाटतो, कीं त्याचा असा साधासुधा मिळमिळीत अर्थ असणें शक्यच नाहीं!"

त्या दिवसापासून माझी खात्री पटली, कीं प्रत्येक मनुष्यानें स्वतःला आणि स्वतःच्या भावनांना विसरण्याची थोडी तरी संवय केलीच पाहिजे!

२१

" क्रांति आणि उत्क्रांति...... "

परवां मुंबईत आणि आसपासच्या प्रदेशांत धरणीकंपाचे दोन-तीन बारीकसे धक्के बसले. घरें हादरलीं. भांड्यांकुंड्यांची आदळआपट झाली; आणि घाबरून माणसें सैरावैरा पळूं लागलीं. पण मला गंमत वाटली ती एका निराळ्याच प्रकारची. मी एका बड्या माणसाच्या घरीं गेलों होतों. तेथील मोलकरीण आल्यागेल्याला एक गोष्ट मोठ्या अभिमानानें सांगत होती. धरणीकंपानें बंगला जेव्हां हालूं लागला, तेव्हां घराची मालकीण धांवत बाहेर आली आणि आपल्या मोलकरणीच्या गळ्याला मिठी मारून तिला मोठ्या प्रेमानें बिलगली, हीच ती अभिमानास्पद गोष्ट! आपणाला नेहमीं दोन हात दूर उभें करून हुकूम फर्मावणारी बाई असहाय्य होऊन बरोबरीच्या नात्यानें आपल्या गळ्याला मिठी मारते, ही गोष्ट त्या मोलकरणीला सर्वांना सांगण्यासारखी वाटली, यांत आश्चर्य नाहीं.

वर्गभेदानें सर्व मानवी समाज दुभंगला गेला आहे आणि आर्थिक विषमतेमुळें सत्ताधारी वर्ग सत्ता नसलेल्या वर्गाला पिळून काढून, त्या पिळणुकीच्या जोरावर आपलें अस्तित्व राखीत आहे; अशी परिस्थिति असल्यामुळें वरच्या वर्गातल्या माणसांना खालच्या वर्गातलीं माणसें हीं आपणांसारखींच सुख, दुःख, कल्पना, भावना असलेलीं माणसें आहेत याचा विसर पडतो. पण निसर्ग जेव्हां एखादे वेळीं उग्र स्वरूप धारण करतो आणि सर्वच माणसांना

एका सामान्य संकटानें ग्रासून टाकतो, तेव्हां हे मानवनिर्मित कृत्रिम भेद त्या क्षणापुरते तरी गळून पडतात, आणि सार्वत्रिक मानव्याची निद्रिस्त ज्योत खडबडून जागी होऊन सर्व मनुष्यप्राण्यांना एकत्र आणते. धरणीकंपाच्या धक्क्यानें धनीण आणि मोलकरीण एकमेकींच्या गळ्यांत पडल्या, त्याचें कारण हेंच.

तर मग कुणी म्हणेल, कीं निसर्गांत धरणीकंपासारखे प्रचंड उत्पात होणें, हें एकंदरींत माणसाच्या फायद्याचेंच आहे. मी तरी या प्रश्नाला 'होय' असेंच उत्तर देईन. उत्पातांनीं केव्हां केव्हां खरोखरच फायदा होतो, इतकेंच नव्हे तर मधून मधून उत्पात होणें, हें अपरिहार्य आणि एकंदरींत उत्क्रांतीच्या नियमांना धरूनच आहे. उत्पात म्हणजे कांहींतरी क्रांतिकारक गोष्ट होणें आणि क्रांतिकारक गोष्ट उत्क्रांतीच्या नियमांना धरून आहे, असें जेव्हां मी म्हणतों, तेव्हां पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. कारण वाद करतांना सर्वसाधारणपणें क्रांति विरुद्ध उत्क्रांति अशी भूमिका घेऊन लोक वाद करतात. क्रांति आणि उत्क्रांति या परस्पर विरुद्ध गोष्टी आहेत हें मला मुळीं कबूलच नाहीं. उत्क्रांतीच्या नियमांचा क्रांति हा एक भाग आहे. उत्क्रांति ही जर एकसारखी वाढत जाणारी सांखळी आहे असें धरून चाललें, तर क्रांति हा एक त्यांतला दुवा आहे.

समाजस्थिति बदलण्याकरितां म्हणा, किंवा दुसरें कांहीं करण्याकरितां म्हणा, क्रांतिकारक उपायांचा अवलंब करावा लागेल, असें जेव्हां कुणी म्हणतात, तेव्हां कांहीं स्वयंमन्य शहाणे मोठ्या विद्वत्तेचा आव आणून सांगतात, कीं हळूहळू उत्क्रांतीच्या तत्त्वानेंच सर्व गोष्टी घडवून आणाव्या; उगाच घाई करून क्रांतिकारक उपाय कशाला योजा? कारण निसर्गांतसुद्धां पाहा कशी प्रत्येक गोष्ट हळूहळू उत्क्रांत होत परिणतावस्थेला पोहोंचते! जणूं काय क्रांति म्हणजे कांहीं तरी अनैसर्गिक आहे, क्रांतीचा उत्क्रांतींत समावेशच होत नाहीं! पण या क्रमवादी (*gradualist*) शहाण्यांना मी निसर्गाचेंच उदाहरण देतों. रेशमाचा किडा लहानशा सुरवंटाच्या स्वरूपांत असतो. अगदीं उत्क्रांतीच्या नियमाला धरून हळूहळू क्रमानें तो लहानाचा मोठा होत असतो. पण त्याच्या वाढींत एक क्षण असा येतो, कीं त्या वेळीं सुरवंटाचें फुलपांखरू होतें! क्रमवाद्यांना मी असें विचारतों, कीं सुरवंटाचें फुलपांखरू हा

फरक क्रांतिकारक नाहीं तर काय ? तुमची हळूहळू उत्क्रांति कुठें गेली ? त्या सुरवंटाची परिमाणात्मक (*quantitative*) वाढ होत होती, तिच्यांत एकदम गुणधर्मात्मक (*qualitative*) फरक झाला, ही क्रांति नाहीं तर काय ? अगदीं नेहमींचेंच उदाहरण पाहिजे असेल, तर मानवी गर्भाचें घेऊं. मातेच्या उदरांत नऊ महिने अगदीं क्रमानें गर्भ वाढत असतो. हळूहळू सारखी वाढच व्हायची या क्रमवाद्यांच्या निर्बुद्ध तत्त्वानें जर निसर्ग चालत असेल, तर नवानंतर दहा आणि दहानंतर अकरा या हिशोबानें पोट फुटून माता मरेपर्यंत गर्भ वाढतच जाईल ! पण तसें कांहीं एक न होतां नऊ महिने आणि दहा दिवसांनंतर एक नैसर्गिक क्रांति होऊन गोजिरवाणें मानवी बालक जन्माला येतें. खरें बोलावयाचें म्हणजे क्रांति हा उत्क्रांतीचाच एक अवश्यमेव भाग आहे. आणि हें सत्य निसर्गसिद्ध असतांना क्रांतिकारांना मूर्ख ठरवून, स्वतःला क्रमवादी म्हणविणारे कांहीं ढोंगी लोक जेव्हां जगत्कल्याणाच्या गोष्टी बोलतात, तेव्हां आपल्या ढोंगीपणावर ते अप्रामाणिकपणाचा कळस चढवितात, हेंच खरें !

२२

" स्तुति करण्याची कला......"

एकदां एका कवीची आणि माझी कोणीं तरी ओळख करून दिली, आणि तो कवि निघून गेल्यावर पूर्वी त्याची मला कांहींच माहिती नसल्यामुळें त्याला ओळखत असलेल्या माझ्या एका मित्राला मीं विचारलें, " कसा काय आहे रे तो कवि ? " तेव्हां त्या मित्रानें जरा घुटमळत उत्तर दिलें, कीं " मनुष्य स्वभावानें फार चांगला आहे, बुवा ! "

त्याचें हें उत्तर ऐकून मला अनिवार हंसू कोसळलें, आणि तेव्हांपासून एखाद्याविषयीं कोणीं " मनुष्य स्वभावानें चांगला आहे ! " असें म्हटलें कीं मला अगदीं हंसू आवरत नाहीं. " स्वभावानें चांगला आहे, " याचा अर्थ " तो मनुष्य अगदीं निर्बुद्ध आहे " असें मीं समजतों ! स्तुति करण्यासारखें एखाद्या माणसांत कांहींच सांपडलें नाहीं म्हणजे स्तुतिकोशांतले अगदीं शेवटचे शब्द " मनुष्य स्वभावानें बरा आहे, बुवा ! " नाहीं तर एखाद्या चित्रकाराविषयीं किंवा कवीविषयीं " तो कसा आहे ? " असें विचारलें असतांना " तो स्वभावानें बरा आहे ! " हें सांगण्यांत मतलब काय ?

पण स्तुति करण्यासारखें कांहींच नसतांना दुसऱ्या माणसाविषयीं बोलावयाचेंच तर तें कांहीं तरी चांगलें बोलावें, हाच उदात्त आणि सहृदय हेतु या माणसांचा

असतो. आणि खरें सांगावयाचें म्हणजे हीं असें बोलणारीं माणसें स्वतःच स्वभावानें फार चांगलीं असतात !

अगदीं याच्या उलट प्रकारचीं माणसेंही मात्र जगांत कांहीं थोडीं नाहींत. कोणाविषयींही तुम्ही त्यांना विचारा, कीं " कसा काय मनुष्य आहे तो ? " त्यांचें उत्तर ठरलेलें; " कांहीं वाईट नाहीं, पण... " एवढें म्हणून घुटमळत घुटमळत ते त्याचा कांहीं तरी दोष तुम्हांला सांगतील. कोणाची स्तुति केली, आणि ती जर थोडीबहुत कमजास्त झाली, तर आपल्यावर खटला होऊन फांशीची शिक्षा होईल, असें या लोकांना वाटतें ! स्वतःला हे मर्मज्ञ टीकाकार समजतात आणि ज्या वेळेला कोठल्याही वस्तूच्या सौंदर्याचें आकंठपान करावयाचें, त्या वेळेला हे लोक त्या सौंदर्याचें पृथक्करण करीत बसतात. तानसेनाचें गाणें ऐकत असतां त्याच्या मधुरालापांनीं बेभान होण्याऐवजीं तो गात असलेला राग शुद्ध आहे कीं मिश्र आहे, किंवा गातां गातां त्याचा एखादा स्वर चुकला तर पुढें काय होईल, या विचारानें यांचे चेहरे काळवंडलेले असतात, आणि एखाद्या चित्रकाराची भव्य चित्राकृति पाहात असतांना त्यांतील रचनासौष्ठवाची किंवा रंगदारीची तारीफ करण्यापूर्वी त्यानें वापरलेले रंग हलके आहेत कीं उची आहेत, या विचारानें त्याच्या डोक्यांत काहूर माजतें.

या मृतहृदयी, दुःखी जीवांची खरोखर मला कींव येते. जगांतल्या कसल्याही सुंदर अगर चांगल्या गोष्टीची यांना मनमुराद, तोंड भरून स्तुतीच करतां येत नाहीं. आणि एखादा तशी करूं लागला, तर हे लोक त्याला ' उगाच खुशामत करणारा ' असें म्हणतात. यांना एवढें कळत नाहीं, कीं खुशामत करणारा माणूस निर्भेळ आनंद व्यक्त न करतां आपला स्वार्थ साधण्याकरितां धडधडीत खोटें बोलत असतो. स्वतःला झालेल्या आनंदांत आपणाला ज्यामुळें आनंद झाला त्यालाही समभागी करणें हाच विशुद्ध स्तुतीचा हेतु असतो. इतर कोणत्याही कलेप्रमाणें स्तुति करण्याच्या कलेचेंही ध्येय आनंददायित्व हेंच आहे. आणि मला तरी स्वतःला झालेल्या आनंदानें दुसऱ्याला आनंदी करणें हाच माणुसकीचा मुख्य भाग वाटतो.

●●●

२३

" तत्त्वांचा पाया ... "

त्या दिवशीं गणूकाका माझ्या खोलींत शिरले, तेव्हां हे खास मला कांहीं तरी बोलणार, असें त्यांच्या चर्येवरून दिसत होतें. आंत शिरले, ते सरळ जाऊन त्यांनीं माझ्या ईझिचेअरवर अंग टाकलें. पण ईझिचेअरचा दांडा मीं नीट लावलेला नसल्यामुळें खुर्चीचा सांधा सरकून क्षणार्धांत त्यांचा नितंब-प्रदेश जमिनीवर आदळून दोन्ही पाय एकदम वर गेले ! मीं चटकन् त्यांना सांवरून खुर्ची वगैरे नीट करून दिली. पण झालें तें झालें. त्यांना बोलायला कारण मिळालें.

" हल्लींचे लोक काय गद्धे आहांत रे तुम्ही ! तुमच्या वागण्यांत, राहण्यांत कांहीं तत्त्व आहे का ? कांहीं तरी खायचं ! कसं तरी राह्यचं ! काय रे हें ? एखादा गडी नाहीं ठेवतां येत तुला खुर्च्या नीट लावून ठेवायला ? "

शरीराला बसलेल्या धक्क्यामुळें त्यांची तत्त्वनिष्ठा एकदम जागृत झालेली पाहून मी स्तंभितच झालों !

" खुर्चीचा दांडा लावायला विसरलों, त्यांत तत्त्व कसलं आलं आहे, काका ? " मी किंचित् हंसत म्हणालों.

" तें सोड रे. तुझीच एकट्याची गोष्ट नाहीं सांगत, पण एकंदरींत सगळ्याच लोकांचं पाहतों तों कांहीं तत्त्व म्हणून नाहीं आयुष्यांत ! "

" तुमची बँकेंत शिल्लक किती आहे, काका ? " मीं अगदीं सहज प्रश्न विचारला. काका आश्चर्यचकित झाले.

" कां रे ? "

" नाहीं म्हटलं, बहुतेक तत्त्वनिष्ठ लोकांच्या तत्त्वांचा पाया त्यांच्या बँकेंत सांपडतो ! "

आणि मी जें हें गणूकाकांना म्हणालों तें अगदीं खरें आहे. भरपूर पैसा जवळ असला, म्हणजे सर्व तत्त्वांचें अगदीं व्यवस्थित परिपालन करतां येतें. गणूकाकांच्या इतके माझ्याजवळ पैसे असते तर मीं दोन गडी ठेवले असते. मग खुर्च्या वगैरे सर्व वस्तु कशा व्यवस्थित राहिल्या असत्या माझ्या खोलींत, आणि ईझिचेअरचा दांडाही नीट लागला असता.

पण तत्त्वनिष्ठ लोक एवढीच गोष्ट नेमकी विसरतात ! मागल्या मद्यपान-बंदीच्या चळवळींतली एक गोष्ट मला आठवते. एका सुप्रसिद्ध देशभक्ताची बायको तलम, रेशमी, स्वदेशी साडी नेसून प्रचारकार्य करावयाला जात असे. सकाळीं दूध, टोस्ट्, लोणी वगैरे वस्तूंचा फराळ करून ती बाहेर पडत असे. एकदां एका मजुराला ताडी पितांना पाहून त्याला तिनें अगदीं कळवळ्यानें सांगितलें,

" ताडी पीना हराम है, बाबा ! "

" आहे खरं हराम, बाईसाहेब. " तो मजूर म्हणाला, " पण, मला जर कोणी रोज सकाळीं अच्छेर दूध प्यायला देईल, तर नाहीं पिणार ताडी. "

देशभक्तीण निरुत्तर होऊन घरीं परत आली, असें म्हणतात. मी जर त्या मजुराच्या जागीं असतों, तर याहूनही झणझणीत उत्तर दिलें असतें. आकाशांत तांबडें फुटल्यापासून तों गडद काळोख पडेपर्यंत मर मर काम करूनही स्वतःच्या पोटाची टीचभर खळगी ज्यांना भरतां येत नाहीं, आणि भुकेनें तडफडणाऱ्या आपल्या पोटच्या पोरांना घोटभर दूध देतां येत नाहीं, अशा मजुरांनीं आपला मनःसंताप ताडीच्या बाटलींत बुडवून टाकणें, हें हराम आहे खरें; पण त्यांची ही आर्थिक स्थिति बदलण्याचा कांहीं एक प्रयत्न न करतां, दुधाचे प्याले आणि द्राक्षांचे घड फस्त करून ताडी न पिण्याचा सवंग उपदेश त्यांना करणें, हें हरामाहून हराम आहे !

पण भुकेकंगाल बहुजनसमाजाची आर्थिक स्थिति बदलण्याचा क्रांति-कारक प्रयत्न हे तत्त्वनिष्ठ लोक कसा करतील ? बहुजनसमाज भुकेकंगाल आहे आणि आपल्या रक्ताचें पाणी करून संपत्ति निर्माण करतो आहे, म्हणूनच या मूठभर तत्त्वनिष्ठ लोकांना या संपत्तीच्या जोरावर दररोज ताडी न पितां निर्भेळ दूध पिणें, घाणेरडे कपडे न घालतां स्वच्छ परीट घडीचे कपडे वापरून स्वच्छता राखणें, आणि गांवांत रोगराई झाली असतां आजारी पडण्याऐवजीं डोंगरमाथ्यावरील उंच हवेशीर ठिकाणीं जाऊन आपल्या आरोग्याची नीट काळजी घेणें, इत्यादि इत्यादि तत्त्वांचें व्यवस्थित परिपालन करतां येतें !

यावर कोणी विचारील, कीं सर्वसंगपरित्याग केलेले स्वार्थत्यागी महात्मे जेव्हां मोठमोठ्या तत्त्वांचा उपदेश करतात तेव्हां त्यांचाही हेतु स्वार्थीच असतो का ? खरेंच या स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वांचा विचार करणें राहूनच गेलें. परवां एका महंताच्या मठांतील सात-आठ लाख रुपयांच्या इस्टेटीसाठीं त्याच्या दोन शिष्यांमध्यें दावा चालला होता, आणि दुसऱ्या एका महात्म्याच्या आश्रमाची किंमत कांहीं लाखांवर गेली आहे, असें म्हणतात. हे महंत आणि महात्मे स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचे मोठेच पुरस्कर्ते असतात. कारण गरीबगुरीब बहुजनसमाजाच्या स्वार्थत्यागावरच यांच्या मठांची आणि आश्रमांची भरभराट होत असते आणि श्रीमन्त लोकही या महात्म्यांना उचलून धरतात. कारण आर्थिक दृष्ट्या शोषल्या जाणाऱ्या जनतेंत स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाचा जितका फैलाव होईल तितक्या प्रमाणांत सत्ताधारी श्रीमंत लोकांचा स्वार्थ अधिक साधला जाईल. तिजोरीच्या रक्षणाकरितां ज्याप्रमाणें कुत्रे बाळगणें हें धनिकांचें कर्तव्य आहे, त्याचप्रमाणें विषम समाजरचनेच्या रक्षणाकरितां कांहीं महात्मे पदरीं बाळगणें हेंही तितकेंच किंबहुना त्याहूनही अधिक फायद्याचें आहे. गरीब मूर्खांनीं किंवा पैसेवाल्या बदमाश शिष्यांनीं खाण्यापिण्याची, उठण्याबसण्याची, सर्व कांहीं राजासारखी सोय केल्यानंतर या महात्म्यांना स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाची सर्व जगभर घोषणा करीत फिरायला काय हरकत आहे ?

कारण, स्वार्थत्याग म्हणजे संपत्ति संभाळण्याची कांहीं एक यातायात न घेतां संपत्तिपासून होणाऱ्या सर्व फायद्यांचा यथेच्छ राजरोस उपभोग घेण्याची कला !

• • •

२४

" छोटे चोर आणि मोठे चोर..."

पूर्वाश्रमी नानातऱ्हेच्या धाडसी चोऱ्या करून प्रसिद्धीस आलेल्या आणि आतां वृद्धापकाळीं शांतपणें ईश्वरभजनांत वेळ घालवणाऱ्या एका प्रख्यात अमेरिकन् चोराची एक मुलाखत मीं कुठेंशी वाचली. मुलाखत मोठी मनोरंजक आणि बोधप्रद आहे. खरे चोर आणि भुरटे चोर यांच्यामधला भेद त्यानें मोठया मार्मिक रीतीनें विशद केला आहे. तो म्हणतो, कीं "खरा चोर आपल्या साथीदाराचें नाव प्राण गेला तरी बाहेर फोडणार नाहीं. त्याचप्रमाणें आपला साथीदार गैरहजर कां असेना, चोरी केलेल्या मालमत्तेतील त्याचा वांटा तो कधींही गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न करणार नाहीं!"

चोरीच्या धंद्याचेंसुद्धां नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान आहे, हें पाहून पहिल्यांदां मला किंचित् आश्चर्य वाटलें; पण जरा खोल विचार करतां बऱ्याचशा तत्त्वज्ञानांचा आणि नीतिशास्त्रांचा उगम आपण करीत असलेल्या कृत्यांच्या समर्थनार्थ कांहीं तरी तात्त्विक इंद्रजाल उभें करण्याच्या मनोवृत्तींतच सांपडतो, असें मला वाटतें. आणि या विधानाची सत्यता चोरी करूं नये, असें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांच्या तत्त्वज्ञानाची बारकाईनें छाननी केल्यास आपणाला लगेच पटेल. या सर्व तत्त्वज्ञानाची उभारणी मालकी हक्काच्या जाणिवेवर झाली आहे. कारण चोरी म्हणजे काय? दुसऱ्याच्या मालकीची वस्तु त्याच्या परवानगीशिवाय

घेणें. अर्थात् मालकी हक्काच्या जोरावर सर्व समाजाचें नियंत्रण करून जे आपली चैन अबाधित चालवितात, त्या सत्ताधारी वर्गानें चोरी हा भयंकर गुन्हा ठरवून त्याला कडक शिक्षा ठेवली, यांत कांहींच नवल नाहीं. सबंध कायदेशास्त्र आपले हे मालकी हक्क अबाधित राखण्याकरितांच सत्ताधारी वर्गानें निर्माण केलें आहे, आणि कायदा हा धर्माच्या आणि नीतीच्या पायावर उभारला आहे, वगैरे वगैरे तत्त्वज्ञानाच्या गोड थापांना बहुजनसमाजाच्या डोळ्यांत धूळ फेकून आपल्या सत्तेचें आसन स्थिर ठेवण्याचें एक प्रभावशाली साधन म्हणूनच कायद्याचा उपयोग सत्ताधारी वर्ग करीत असतो.

कोर्टांत पाहिलेला एक उद्बोधक प्रसंग मला आठवतो. एका मॅजिस्ट्रेटच्या घरीं झालेल्या चोरीचा एक खटला दुसऱ्या एका मॅजिस्ट्रेटसमोर चालला होता. चार किंवा पांच रुपयांची चोरी झाली होती. चोराला आणून मॅजिस्ट्रेटसमोर उभा केला होता. अगदीं कंगाल दिसत होता तो; पण त्याचे डोळे मात्र कमालीचे पाणीदार दिसत होते. त्याला प्रश्न विचारल्यावर त्यानें आपली हकीकत सांगायला सुरुवात केली. पूर्वी तो गिरणींत काम करणारा मजूर होता. दीड वर्ष सारें शहर पालथें घालूनही त्याला कुठें काम मिळालें नाहीं. बेकारीनें मेटाकुटीला येऊन शेवटीं त्यानें हा चोरीचा मार्ग पत्करला. आपल्या कृत्याचें तो मोठ्या जोरानें समर्थन करीत असतां त्याचा आणि मॅजिस्ट्रेटचा कांहीं तरी खटका उडाला आणि मॅजिस्ट्रेट त्याच्या अंगावर ' चोर ' म्हणून ओरडला. एक क्षणभर तो मनुष्य थबकल्यासारखा दिसला. त्याच्या डोळ्यांतून संतापाच्या ज्वाला बाहेर पडतातशा दिसूं लागल्या.

" मी चोर ? " तो ओरडला, " तर मग मला काम न देतां भुके मारून मोटार उडविणारे तुम्ही पैसेवाले लोक बडे चोर आहांत ! "

त्याचे शब्द पुरे व्हायच्या आधींच कोर्टाच्या रखवालदारांनीं त्याला चूप केला ! आणि कोर्टाचा उपमर्द केल्याबद्दल त्याला होणार होती त्यापेक्षांही अधिक कडक शिक्षा झाली, ही गोष्ट वेगळी. पण छोट्या आणि मोठ्या चोरांची ती चकमक पाहण्यासारखी झाली, यांत शंका नाहीं.

तो चोर म्हणाला त्यांत मला तरी कांहीं चूक दिसत नाहीं. आपला फायदा व चैन जशीच्या तशी चालू राहण्याकरितां ज्या जागीं गिरणींत चार माग

एक मजूर संभाळीत होता, त्या जागीं एका मजुराला आठ माग चालवावयाला लावून मजुरींत बचत करावयाची व बेकारी वाढवावयाची, आणि काम करून प्रामाणिकपणें पोट भरूं इच्छिणारा पण आपणच बेकार केलेला भुकेकंगाल मजूर पोट जाळण्याकरितां चोरी करूं लागला कीं त्याला 'चोर' म्हणावयाचें! दुसऱ्याच्या श्रमानें उत्पन्न होणारी संपत्ति त्याला धड पोटापुरतेंही न देता आपण घशाखालीं कोंबावयाची, आणि असली ही शिष्टसमत चोरी करून केवळ त्या चोरीच्या परिणामामुळें कंगाल झालेल्या दुसऱ्या माणसानें या संपत्तींतला लवमात्र भाग उचलला तर त्याला 'चोर' म्हणून शिक्षा करावयाची! चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात, त्या अशाच असाव्या.

पण सध्यां आपण ज्या तऱ्हेच्या समाजव्यवस्थेंत राहात आहोंत त्या तऱ्हेच्या व्यवस्थेंत या असल्या उलट्या बोंबांनाच तत्त्वज्ञान आणि नीतिशास्त्र म्हणतात. एका माणसानें दुसऱ्या माणसाला ठार मारलें कीं त्याला खुनी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाच्या अमानुष महत्त्वाकांक्षा पुऱ्या होण्याकरितां एखाद्या महायुद्धांत भाग घेऊन तुम्ही पांचपन्नास मुडदे पाडलेत, कीं वीराग्रणी म्हणून तुमचें स्मारक उभारलें जातें! पोटाकरितां दुसऱ्याचे पांच रुपये उचलले तर त्याला चोरी म्हणतात, पण साम्राज्यवृद्धीच्या हांवेनें राष्ट्रच्या राष्ट्र खिशांत घालण्याच्या केलेला मुत्सद्देगिरी म्हणतात. पण सत्ताधारी वर्गाकडून पोसल्या जाणाऱ्या तत्त्वज्ञान्यांनीं आणि नीतिशास्त्रज्ञांनीं तरी दलितवर्गानें जें केलें असतां चोरी, गुन्हेगारी किंवा बंड असें म्हणावयाचें, तेंच सत्ताधारी वर्गानें केल्यास त्याला समाजधारणा, राष्ट्रसेवा किंवा मुत्सद्देगिरी अशीं गोंडस नांवें कां देऊं नयेत?

२५

" शाईनें लिहिणारे लेखक आणि
रक्तानें लिहिणारे लेखक... "

लेखक म्हणून मला जर कधीं धन्यता वाटली असेल, तर ती काल. माझ्या एका मित्राच्या घरीं मी काल गेलों, तेव्हां त्याची बायको अगदीं रागारागानें मला सांगूं लागली,

" काय लिहितां हो तुम्ही हें भलतं भलतं ? "

मीं म्हटलं, " काय ? "

" तें व्यवस्थितपणाविषयीं तुम्हीं कांहीं तरी लिहिलंत. "

" मग झालं काय, वहिनी ? " मी हंसत म्हणालों.

" झालं काय ? अहो, आमच्या बेबीनं तुमचा तो लेख वाचल्यापासून कमाल चालवली आहे. एक वस्तु जाग्यावर ठेवील तर शपथ ! शाळेंतून आल्यावर पुस्तकं एकीकडे उडवील, तर कपडे दुसऱ्या कोंपऱ्यात फेंकून देईल. असा नुसता धांगडधिंगा चालविला आहे तिनं. आणि बोलायची सोय नाहीं. कारण कांहीं बोलायला गेलं, तर म्हणते, ' त्या लेखांत पाहा काय छापलं आहे तें. उगाच खोटं कांहीं तरी लोक छापतात वाटतं ? व्यवस्थित राहण्यापासून कांहीं एक फायदा नाहीं ! ' सांगा, आतां हिच्यापुढें कांय करायचं तें ? "

वहिनीचे ते शब्द ऐकून माझा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. इतकी निष्ठावान् शिष्यीण मिळाल्यावर कुणाला आनंद होणार नाहीं ?

खरोखरच छापलेल्या शब्दाचा महिमा कांहीं और आहे खरा! बेबीचीच गोष्ट कशाला. मोठीं वयातीत माणसेंसुद्धां कोणतीही छापलेली गोष्ट प्रमाणभूत समजतात. आमच्या गणूकाकांच्या देवादिकांच्या कल्पना तर राजा रविवर्म्यांच्या चित्रांवरूनच ठरलेल्या आहेत. या बाबतींत तुम्ही त्यांच्याशीं कांहीं वादविवाद करावयाला जाल, तर ते तुमचें मुळींच ऐकणार नाहींत. उलट तुम्हांलाच मूर्ख ठरवितील! मीं मात्र त्यांच्या या समजुतींचा एकदां पुरेपूर फायदा घेतला आहे. मीं जेव्हां पहिल्यांदांच मिशा काढल्या, तेव्हां ते माझ्यावर भयंकर रागावले.

" काय रे हें ? पुरुषासारखे पुरुष तुम्ही आणि हे काय बायकी चाळे ? "

" हं. काका, असं म्हणूं नका हं, " मी म्हणालों, " तुमच्या देवांना मिशा आहेत का पाहा बरं. पाहा रविवर्म्यांचं रामाचं, नाहीं तर कृष्णाचं चित्र. त्यांना तुम्ही बायकी म्हणणार वाटतं ? "

गणूकाकांना माझें म्हणणें पटलें कीं नाहीं कुणाला ठाऊक ? पण त्या प्रश्नावर त्यांनीं मला पुन्हा डिंवचला नाहीं. राजा रविवर्म्यानें माझी बाजू बेमालूम बचावली!

मी जेव्हां बेबीची गोष्ट गणूकाकांना सांगून छापील शब्दाची महती गाऊं लागलों, तेव्हां ते अगदीं कमालीचे अस्वस्थ झाले.

" तें कांहीं नाहीं, " ते म्हणाले, " मलासुद्धां आतां लेख लिहून ते छापवून घेतले पाहिजेत. तुझ्या ओळखीचे बरेचसे मासिकवाले आहेत ना रे ? मग माझे लेख छापवून काढ. "

" पण तुम्ही लिहिणार कशावर, काका ? " मी म्हणालों.

" कशावर ? शेंकडों विषयांवर. देवाचं भजन केल्यापासून फायदे, पैसा कसा राखावा, हें सर्व जग म्हणजे माया आहे, वगैरे वगैरे किती तरी विषय आहेत. "

काकांचे ते विषय ऐकून मला हंसू येत होतें, पण त्यांना राग येईल म्हणून मीं तें आवरून धरलें. पण काकांना तरी कां हंसावयाचें ? लेखक लेखक

म्हणून मिरविणारे बरेचसे लोक असलेच शिळे आणि कळकट विचार मोहक आणि मंजुळ भाषेंत घोळवून लोकांना चारण्यापलीकडे दुसरें काय करतात ? आणि तुम्ही जर त्यांना म्हणाल,

" काय हो, तुम्हांला असं जर कांहींच सांगण्यासारखं नाहीं, तर तुम्ही लिहूं नका, " तर मोठा गंभीर आव आणून ते तुम्हांला सांगतील, " आम्हांला प्रचंड गोष्टी सांगावयाच्या आहेत, पण लोकांना पटायला हव्यात ना त्या ! "

हे शब्द उच्चारतांना आपण काय म्हणतों आहोंत याची त्यांना बहुधा कल्पना नसते. पण त्यांच्या त्या म्हणण्यांत सत्य मात्र कांठोकांठ असतें. लोकांचे नेते आणि लोकांचे खुशामस्करे असे लेखकांचे जर दोन वर्ग केले, तर आपण या दुसऱ्या वर्गांतले आहोंत असाच कबुलीजबाब वरील विधानांत असतो.

बेबीची गोष्ट घेतली काय किंवा गणूकाकांची घेतली काय, छापील शब्दांवर एवढा विश्वास ठेवला जातो, याचा अर्थ इतकाच कीं खऱ्या लेखकाकडून लोक नेतृत्वाची अपेक्षा करतात; खुशामतीची नव्हे. म्हणूनच आपल्या कलेशीं इमानानें वागणारा कोणताही लेखक केवळ पुढ्यांत कागद आहे, आणि जवळ शाई आहे म्हणून लेखणी उचलणार नाहीं. माझ्या एका आवडत्या ग्रंथकाराचे शब्द मला आठवतात. त्याचें एक लहानसें पुस्तक खूप लोकप्रिय झालें, आणि जो तो येऊन त्याचें अभिनंदन करूं लागला. अभिनंदनाच्या माऱ्यानें कंटाळून जाऊन तो स्वस्थ बसला असतां एक भक्त आंत शिरून त्याची स्तुति करूं लागला, " किती छानदार पुस्तक आहे तुमचं. किती सुरेख लिहितां तुम्ही ! "

" असं ? " तो डोकें वर करून शांतपणें म्हणाला, " माझीं पुस्तकं मी शाईनं लिहीत नाहीं. हृदयांतल्या रक्तानं मी माझा प्रत्येक शब्द लिहितों ! " खरंच, धंदेवाईक लेखक आणि कलावंत लेखक यांतला फरक हाच, कीं एक आपलें लिखाण शाईनें लिहितो, आणि दुसरा रक्तानें लिहितो.

● ● ●

२६

" माणसें – चांगलीं आणि वाईट..."

मी स्वतःला फार चांगला मनुष्य समजतों. मला वाटतें प्रत्येक मनुष्य स्वतः-ला फार चांगला समजतो. अगदीं दुष्ट समजला जाणारा मनुष्य जर एखादे दिवशीं मनमोकळेपणानें बोलूं लागला, तर तोही स्वतःला फार चांगला समजतो असेंच तुम्हांला आढळून येईल. याचें कारण काय म्हणून कुणीं विचारलें, तर मला तरी नीटसें सांगतां येणार नाहीं. कदाचित् मनुष्यस्वभावाचा असा धर्मच असेल कीं स्वतःच्या दोषांपुरता मात्र प्रत्येक मनुष्य पूर्णपणें आंधळा, पण गुणांच्या बाबतींत मात्र लखलखीत डोळस ! काय असेल तें असो. हें असें आहे खरें !

या सर्व गोष्टींची मला आठवण व्हायचें कारण मी स्वतःला फार चांगला समजत होतों, आणि आतांपर्यंत तरी सर्व लोक मला चांगला म्हणतात, अशी माझी कल्पना होती. पण नुकताच या कल्पनेला चांगलाच धक्का बसला. एका कुटुंबांतली मंडळी मला अट्टल बदमाश समजतात. आणि भेटेल त्या मनुष्याकडे माझ्या बदमाशीचें रसभरीत वर्णन करतात, असें मला कळलें. आणि त्यांच्या दृष्टीनें मी बदमाश कां ठरलों तेंही मला समजलें.

मी कबूल करतों, कीं जगांतले कांहीं थोडे लोक तरी मला बदमाश समजतात हें कळल्यावर मला वाईट वाटलें. पण पुन्हा नेहमींच्या मनुष्य-स्वभावाप्रमाणें ती मंडळीच बदमाश आहेत, तेव्हां बदमाश लोकांनीं मला

बदमाश ठरविलें, त्याचा अर्थ मी चांगलाच मनुष्य आहें असा युक्तिवाद लढवून मी मनाचें समाधान करून घेतलें. काय मनुष्यस्वभाव आहे पाहा ! एखाद्यानें आपणाला चांगलें म्हटलें तर तो मनुष्यच चांगला आहे, असें आपण म्हणतों आणि चांगल्या मनुष्यानें आपणाला चांगला म्हटलें म्हणून आपण चांगले ! आणि एखाद्या मनुष्यानें आपणास बदमाश ठरविलें, तर तो म्हणणारा मनुष्यच बदमाश असला पाहिजे, अशी आपण आपल्या मनाची खात्री करून घेतों. आणि अर्थात् बदमाश मनुष्य चांगल्या माणसांना बदमाशच म्हणणार, असा पोक्त विचार करून आपण पुन्हा स्वतःला चांगलेच ठरवतों !

पण माझ्या मनापुढें उपस्थित झालेला मुद्दा निराळाच आहे. रंगाच्या बाबतींत ज्याप्रमाणें अमुक एक वस्तु हिरवी आहे, अमुक निळी आहे, अशीं आंखीव मतें देतों, त्याप्रमाणें मनुष्यांच्या बाबतींतसुद्धां अमुक मनुष्य चांगला आहे, अमुक बदमाश आहे, असा असा मनुष्य मत्सरग्रस्त आहे, तमका माणूस अगदीं निर्मत्सर आहे, अशा एकांतिक कल्पना करणें सत्यपूर्ण होईल का ?

हा प्रश्न माझ्या मनांत उद्भवावयाचें कारण मला कांहीं लोक चांगला समजतात, तर दुसरी कुणी मंडळी बदमाश ठरवतात, हें तर खरेंच, पण त्याहीपेक्षां दुसरें एक जबरदस्त कारण झालें. माझ्या ओळखीचा एक मनुष्य आहे. आमच्यापैकीं कुणालाही जर तुम्ही त्याच्याविषयीं विचाराल, तर आम्ही एकमुखानें सांगूं कीं अत्यंत सालस, अत्यंत प्रेमळ, भारीच गोड स्वभावाचा मनुष्य आहे तो. पण एक भयंकर गोष्ट मला अशी कळली, कीं त्याची बायको त्याचा मनापासून तिरस्कार करते ! तर मग, कुणी म्हणेल कीं ती दुष्ट स्त्री असली पाहिजे. तसें मुळींच नाहीं. तिला ओळखणाऱ्या कुणाही स्त्रीला अगर पुरुषाला विचारा, ती अत्यंत प्रेमळ व सालस बाई आहे, असेंच कुणीही सांगेल ! आणि असें असूनही ती आपल्या नवऱ्याचा तिरस्कार करते व तिचें आणि नवऱ्याचें पटत नाहीं हें ऐकून सर्व लोक आश्चर्यसागरांत बुडून जातात. पण त्या दोघांच्या संबंधाचें सूक्ष्म निरीक्षण करतां मला असें आढळून आलें आहे कीं, ती फार उमद्या स्वभावाची व खेळाडू वृत्तीची आहे. नानातऱ्हेच्या लोकांत मिसळावें, हंसावें, खेळावें असें

तिला वाटतें. आणि बरोबर हीच गोष्ट तिच्या नवऱ्याला आवडत नाहीं. इतका चांगला असलेल्या त्या माणसाच्या मनाला असूयेची विकृति जडलेली आहे. मला वाटतें त्याचा अपराध नसेल, पण अजूनही त्याला या मानसिक दोषांवर विजय मिळवितां आलेला नाहीं. आपल्या बायकोनें कुणाशीं फारसें बोललेलें हंसलेलें खेळलेलें त्याला मुळींच आवडत नाहीं. पण काय, कुणाकडे ती ज्यास्त वेळ पाहात राहिली तरीही त्याला राग येतो. आणि तिचा तर स्वभाव अत्यंत खेळाडू आहे. अर्थात् हा कांहीं तिचा अपराध नव्हे आणि त्याच्या मनाच्या दुबळेपणामुळें त्याचाही कांहीं इलाज नाहीं. पण सर्व लोकांना प्रिय असलेला तो, सर्व लोक जिच्या चांगुलपणाची वाहवा करतात अशा आपल्या बायकोच्या तिरस्काराला पात्र झाला आहे! आणि मला या गोष्टीचें मुळींच नवल वाटत नाहीं. निळा रंग नुसता पाहिला तर छानदार दिसतो; त्याचप्रमाणें पिवळा रंगही स्वतंत्रपणें मोहक दिसतो. पण हे दोन रंग जर का एके ठिकाणीं मिसळले, तर निळाही नाहींसा होतो आणि पिवळाही नाहींसा होतो; आणि तिसराच हिरवा रंग दृष्टीला पडतो! ही घटना जितकी आश्चर्यकारक, तितकीच दोन चांगलीं माणसें एकेठिकाणीं आलीं असतां तीं एकमेकांना वाईट दिसावीं हीही घटना विचित्र!

एका विशिष्ट व्यक्तिसमूहांत (Group) एखादा मनुष्य चांगला ठरतो, तोच दुसऱ्या व्यक्तिसमूहांत बदमाश ठरतो! मग तो खरोखर असतो तरी कसा? कीं ज्याप्रमाणें पाणी ज्या आकाराच्या भांड्यांत ओतावें तो आकार धारण करतें, त्याचप्रमाणें मनुष्यस्वभावाचें पाणीसुद्धां ज्या प्रकारच्या परिस्थितीच्या प्याल्यांत तें असेल त्याप्रकारचें स्वरूप धारण करतें? मला तरी या प्रश्नाचें उत्तर देतां येत नाहीं.

२७

" धर्माचे उपयोग... "

आमच्या गणूकाकांचा एक विधूर मित्र त्यांच्याशीं एकदा गप्पा मारावयाला आला होता, तेव्हां त्या दोघांमधला संवाद मला मोठा मनोरंजक वाटला. आपली बायको मेल्यानंतर आपण किती शोकग्रस्त झालों, आणि तें दुःख विसरण्याकरितां आपण काय काय उपाय योजिले, याचें तो वर्णन करीत होता. बायको जिवंत असतांना आपण एखादी दुसरी विडी ओढीत असों, असें तो म्हणाला, पण नंतर दुःख विसरण्याकरितां विड्यांचीं बंडलेंच्या बंडलें तो फस्त करूं लागला, तरीही कांहीं विसर पडेना! गांजा ओढून पाहिला, अफूसुद्धां खाऊन पाहिली, पण त्याच्या मनाला समाधान म्हणून मिळेना! शेवटीं तो धर्माकडे वळला. सकाळ-संध्याकाळ भजन-पूजन, कथा-कीर्तन इत्यादि धार्मिक कृत्यांत तो वेळ घालवूं लागला; आणि त्याच्या मतें धर्माच्या योगानें त्याच्या मनाला बरेंचसें समाधान मिळालें.

या सर्व गोष्टींचें मोठ्या गंभीरपणें तो रसाळ वर्णन करीत होता. आणि गणूकाकाही मान डोलवीत तें ऐकत होते. धर्मभावनेच्या उमाळ्यानें दोघेही धर्मवीर सद्गदित झाले होते. तो निघून गेल्यावर गणूकाकांनीं चष्म्याच्या कांचांवर बुब्बुळें चढवून माझ्याकडे विजयी मुद्रेनें पाहिलें.

" धर्माशिवाय गत्यंतर नाहीं, बाबा! " मी चीत झालों आहे अशी समजूत करून ते म्हणाले.

" तें कसं काय ? " मी म्हणालों.

" ऐकलंस ना तो काय सांगत होता तें ? "

" ऐकलं, मग काय ? " मी म्हणालों.

" शेवटीं धर्मानं त्याच्या मनाला समाधान मिळालं ! "

" अस्सं, अस्सं. " मी म्हणालों, " दुःख विसरण्याकरितां पहिल्यांदां विड्या, विड्यांनंतर अफू, आणि अफूनेंही समाधान होईना तेव्हां धर्म ! म्हणजे विड्या, अफू आणि धर्म यांत धर्म सर्वांत अधिक प्रभावशाली ठरला ! कबूल, कबूल, बुवा. खरं आहे तुमचं म्हणणं ! "

काकांनीं रागानें नाकावरचा चष्मा कपाळावर चढविला, आणि माझ्या-संबंधीं सर्व आशा सोडून देऊन ते तडक बाहेर निघून गेले !

मला स्वतःला धर्म म्हणजे काय तें विशेषसें कळत नाहीं. पण गणू-काकांच्या त्या दिवसाच्या संवादापासून मला थोडी थोडी अंधुक कल्पना येऊं लागली. धर्माचा उपयोग अफूच्या गोळीसारखा केला जातो खरा. अशिक्षित आया ज्याप्रमाणें आपल्या रडक्या मुलांना अफूची बाळगोळी देऊन घरांतील कामें करावयाला मोकळ्या होतात, त्याप्रमाणेंच आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीला धार्मिक अफूच्या गोळीनें झोंपी धाडून कांहीं लोक आपापलीं कामें शांतपणें उरकतात. एकदां रात्रीं नऊ-दहाच्या सुमाराला मुंबईजवळच्या कुठल्या तरी उपनगराला मी आगगाडीनें जात होतों. माझ्या शेजारींच एक मारवाडी बसला होता. मला वाटतें, पेढी बंद करून तो घरीं जात होता. चष्मा लावून आपल्या हिशोबांच्या चोपड्यांचा तो लक्षपूर्वक अभ्यास करीत होता. कांहीं वेळानें त्यानें चोपड्या बंद केल्या खिशांतल्या नोटा नीट जागच्या जागीं ठेवल्यानंतर शांत-पणें त्यानें खिशांतून एक भगवद्गीतेची प्रत काढली, आणि मोठ्या आस्थेनें त्यांतले अध्याय तो वाचूं लागला. वाचतां वाचतां तो इतका उल्हसित झाला, कीं त्याच्यानें राहवेना. माझ्यापुढें पुस्तक धरून तो म्हणाला,

" ज्यो शेट्, ' नायं हन्ति न हन्यते ', आत्मा मारतो बी नथी ने मरतो बी नथी ! भगवान् कृष्णजी कमाल करे छे ! आ, हा हा हा ! "

हिशोबाच्या चोपड्या तपासल्यानंतर दामदुप्पट व्याजानें पिळून काढलेले शेंकडों आत्मे आपल्या नांवानें तळतळाट करणार, या कल्पनेनें बेचैन

झालेल्या सदसद्विवेकबुद्धीला 'आत्मा मारतो बी नथी ने मरतो बी नथी' — आपण मुंड्या मुरगाळलेले आत्मे मरूं शकत नाहींत, आणि आपला आत्मा त्यांना मारूंही शकत नाहीं — हें तत्त्वज्ञान कां समाधान देणार नाहीं ?

हा झाला धर्माचा किरकोळ उपयोग ! पण सत्ताधारी वर्ग आणि त्यांच्या बगलेंतले धर्मगुरु या धार्मिक अफूचा फार घाऊक प्रमाणावर उपयोग करतात. या जन्मीं मरेमरेतों काम करून भुकेकंगाल राहिलांत तरी हरकत नाहीं; कारण स्वर्गसाम्राज्य तुमच्यासाठींच आहे, इत्यादि धार्मिक संदेशांची भरपूर अफू चारून अज्ञ बहुजनसमाजाला सत्ताधाऱ्यांनी चालविलेल्या त्यांच्या पिळणुकीचा भास होऊं न देतां सत्ताधाऱ्यांची सत्ता अबाधित राखण्याचें काम हे धर्ममार्तंड मोठ्या शिताफीनें पार पाडतात. सत्ताधारी वर्गाचा पुरस्कार करणाऱ्या एका प्रख्यात् तत्त्ववेत्त्यानें — नकळत कां होईना — एक सुरेख कबुलीजबाब दिला आहे. परमेश्वराच्या अस्तित्वासंबंधीं साधकबाधक सर्व मुद्यांचा विचार करून थकून गेल्यानंतर तो म्हणतो, "परमेश्वर जर नसेल, तर आपण एक परमेश्वर निर्माण केला पाहिजे."

खरं आहे तो कशाला निर्माण केला पाहिजे तें सांगण्याची जरूरच नाहीं.

२८

" पति आणि वल्लभ......"

एका जगद्विख्यात कादंबरीकाराची एक अत्यंत मनोरंजक कादंबरी मागें एकदां आम्हीं वाचली. त्यांतला विषयसुद्धां जितका महत्त्वाचा तितकाच मजेदारही होता. कादंबरीचा नायक एक सुस्वभावी, सालस, अत्यंत प्रेमळ असा एक मास्तर होता. आपल्या सुंदर बायकोवर त्याचें निरतिशय प्रेम होतें. त्या दोघांना दोन-तीन मुलेंही होतीं. त्याच्या एकंदर चांगलेपणाबद्दल तिला अत्यंत कृतज्ञता वाटे. पण तिचें प्रेम मात्र दुसऱ्या एका तरुणावर असून तिच्या आणि वल्लभाच्या रोज गांठीभेटी होत असत. हा प्रकार तिच्या नवऱ्याच्या ध्यानांत आल्यावर त्यानें जेव्हां तिला जाब विचारला, तेव्हां चाललेल्या प्रकाराबद्दल मुळींच दिलगिरी प्रदर्शित न करतां तिनें त्याला स्पष्ट सांगितलें, कीं " तुम्ही माझ्यासाठीं सर्व कांहीं करतां हें मला कबूल आहे; पण मला जें पाहिजे तें तुमच्याकडून मिळत नाहीं ! "

कादंबरी अत्यंत शोकपर्यवसायी आहे, पण ती वाचल्यानंतर आम्हीं ज्या मुद्दयाचा विचार करीत होतों तो हाच कीं, तिला नवऱ्याकडून जें मिळत नव्हतें आणि वल्लभाकडून मिळत होतें तें काय ? पहिल्याच क्षणीं मीं संतापानें असें उत्तर दिलें, कीं वल्लभाकडून तिला हवी होती तसली खुशामत मिळत होती. तिचा आणि तिच्या मुलांबाळांचा संसार चालविण्याकरितां

काम करून तिच्या वल्लभाला घाम काढावा लागत नव्हता. तें काम तिचा गरीब बिचारा नवरा करीत होता. आणि साहजिकच जिच्यासाठीं अंग मोडावें लागत नाहीं तिला 'देवता' 'त्रिभुवनसुंदरी' वगैरे विशेषणांनीं गौरवून आणि दिव्य प्रेमाचे गोड गोड पोवाडे गाऊन हरभऱ्याच्या झाडावर चढवावयाला तिच्या वल्लभाला काय हरकत? आणि तिलासुद्धां तो कां न आवडावा? नवऱ्यासाठीं चूल फुंकण्यापासून तों कपडे धुण्यापर्यंत नानातऱ्हेच्या खस्ता तिला काढाव्या लागत, पण वल्लभासाठीं कांहींच करावें लागत नसे – अर्थात् त्याच्यासाठीं खस्ता खाणारीं दुसरीं माणसें होतीं! – तेव्हां तिला पाहिजे होतें तें त्याच्याकडून तिला मिळत होतें, त्यांत कांहींच नवल नाहीं.

पहिल्याच तडाख्याला मीं तिच्याविरुद्ध असा निकाल दिला खरा; पण तो कितपत न्याय्य आहे कुणाला ठाऊक! कदाचित् तिच्या काव्यात्म जीवाच्या खरोखरच कांहीं प्रामाणिक अपेक्षा असतील, आणि तिचा पति त्या पुरवूं शकत नसेल. वल्लभ-वल्लभेच्या संबंधांतील अद्भुतरम्यता पति-पत्नींच्या संबंधांत मुळींच नसावी, असें मी तरी म्हणणार नाहीं. मला कबूल आहे, कीं तांदूळवाल्याचीं बिलें आणि घरवाल्याचें भाडें चुकतें करतां करतां अद्भुतरम्यतेला विशेष वाव राहात नाहीं. तरीपण संसाराच्या रूक्ष व्यवहाराला अद्भुतरम्यतेची थोडी तरी रुपेरी किनार असावी, असें मला वाटतें. अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे कीं उठता बसतां प्रत्येक पतीनें आपल्या पत्नीला 'हे हृदयेश्वरी!' आणि प्रत्येक पत्नीनं आपल्या नवऱ्याला 'हे प्राणनाथ!' या शब्दांशिवाय हांक मारूं नये!

बारीकसारीक गोष्टीसुद्धां संसाराला थोडीबहुत अद्भुतरम्यता आणूं शकतात. एक-दोन उदाहरणें माझ्या डोळ्यांसमोर येतात. माझ्या एका मित्राची बायको आपला नवरा ऑफिसांत जावयाला निघाला म्हणजे हातांत कसलेंही काम असलें तरी तें टाकून देऊन बाहेर येते, आणि खुंटीवरचा त्याचा कोट काढून साफसूफ करून स्वतः त्याच्या अंगावर चढवते. तिच्या नवऱ्याचे हात मोडलेले नाहींत. चांगले धडधाकट आहेत. पण या असल्या क्षुल्लक गोष्टींनींच पतीचा वल्लभ आणि पत्नीची वल्लभा होते. तिच्या त्या लहानशा कृत्यांत वल्लभेची आतुरता दिसून येते. याच्या उलट माझ्या एका शेजाऱ्याचा संसार. त्यानें

एकदां चुकून आपला हातरुमाल मळका कां राहिला म्हणून आपल्या बायकोला विचारलें. झालें ! रडत ओरडत ती गरजली, " एवढासा मेला हातरुमाल, तो सुद्धां अगदीं मींच धुतला पाहिजे ! तेवढासुद्धां धुवून घेतां येत नाहीं ना ? "

अर्थात् पतिपत्नींच्या संबंधांत अतिपरिचयामुळें एकमेकांची अवज्ञा होण्याचा संभव असतो, आणि वल्लभवल्लभेच्या संबंधांतल्या चोरटेपणाची विशिष्ट खुमारीही त्यांना कधीं चाखतां येणार नाहीं, हें खरें आहे. एक तत्त्वज्ञ तर असें म्हणतो, कीं विरहानें आतुरता वाढते, म्हणून प्रत्येक पति-पत्नीनें वर्षांतून दोन-चार महिने तरी एकमेकांपासून कुठें तरी दूर जाऊन राहावें ! तें कांहींही असो. पण एवढें खरें कीं संसाराचें नाटक जर आनंदपर्यवसायी करावयाचें असेल, तर प्रत्येक पतीनें वल्लभाची आणि प्रत्येक पत्नीनें वल्लभेची भूमिका करण्याचा थोडा-फार तरी अभ्यास ठेवला पाहिजे.

२१

" पोरकटपणा... "

' किती पोरकट आहेस तूं अजून ! ' असें म्हणून लोक माझी निर्भर्त्सना करतात, तेव्हां त्यांच्या त्या निंदेचा माझ्यावर स्तुतीसारखा परिणाम होऊन मला आनंदाच्या उकळ्या फुटूं लागतात ! मी पोरकट आहें याचा अर्थ इतकाच, कीं माझें अंतःकरण अजूनही ताजें आहे; माझा मेंदू पूर्णपणें तल्लख आहे; मी अत्यंत जिवंत आहें ! कारण पोरकटपणा म्हणजे काय ? ज्या गोष्टीकडे मोठीं झालेलीं — जुनाट झालेलीं माणसें ' उंः, काय आहे त्यांत ! ' म्हणून ढुंकूनसुद्धा पाहात नाहींत, त्या गोष्टींतसुद्धां नावीन्य पाहणें आणि त्या नावीन्यानें चकित होऊन क्षणाक्षणाला नवनवीन आनंदानें बेहोश होणें ! परवांच माझ्या खोलींत एक मजेदार गोष्ट घडली. संध्याकाळची वेळ होती. मी आणि गणूकाका गप्पा करीत बसलों होतों. माझ्या एका शेजाऱ्याची छोटी मुलगी माझ्याजवळच खेळत बसली होती. काळोख पडूं लागला, तेव्हां बटन दाबून मीं खोलींतला विजेचा दिवा पेटवला. खोलींत एकदम लखख उजेड झाल्याबरोबर त्या पोरीला जो कांहीं आनंद झाला, तो विचारूं नका ! खोलीभर ती टाळ्या पिटीत नाचूं-बागडूं लागली.

" बटन दाबल्याबरोबर दिवा कां हो पेटतो ? " तिनें मला लाडिकपणानें प्रश्न विचारला.

" दिवा पेटलेला कधीं जन्मांत पाहिलास नाहीं वाटतं ? " गणूकाका

तिच्या अंगावर खेंकसले. आधींच तिच्या अकारण – अर्थात् गणूकाकांच्या दृष्टीनें – नाचण्या-बागडण्यानें गणूकाका भडकले होते. त्यांत आणखी तिनें तो पोरकट प्रश्न विचारल्यामुळें गणूकाका खवळले यांत नवल नाहीं ! बटन दाबल्यावर दिवा पेटतो, आणि दिवा पेटल्याबरोबर काळोखाच्या टिकाणीं उजेड येतो, यांत गणूकाकांच्या मोठ्या झालेल्या – कीं मेलेल्या ? – मनाला आश्चर्य आणि आनंद कसला वाटणार ? — बटनाला बोट लावल्याबरोबर क्षणार्धांत काळोखी खोली लख्ख, सफेत उजेडानें भरून जाते, हें अद्भुतरम्य दृश्य पाहून या चिमुकल्या जिवाला इतका अनावर आनंद झाला, कीं खोलीभर नाचून बागडून तो व्यक्त केल्याशिवाय त्या ' पोरकट ' प्राण्याला राहवेना ! इतकेंच नव्हे, तर त्या आनंदाचें कारण काय – बटन दाबल्या-बरोबर दिवा कां पेटतो – हें जाणण्याची तीव्र जिज्ञासा तिच्या मनांत उत्पन्न झाली. अर्थात् अशा तऱ्हेची जिज्ञासा व्यक्त करणें हें पोरकटपणाचें लक्षण आहे, असें बऱ्याच मोठ्या माणसांना वाटतें. झाडावरून फळ खालीं पड-तांना पाहून न्यूटनच्या मनाला मोठें आश्चर्य वाटलें, आणि त्याच्या कारण-मीमांसेचा विचार करतां करतां गुरुत्वाकर्षणाचा जगद्विख्यात सिद्धान्त त्यानें शोधून काढला. पण तें फळ पडत असतांना त्याच्या शेजारीं जर आमचे गणूकाका बसलेले असते आणि फांदीवरून तुटलेलें फळ खालीं जमिनीवर कां पडलें, वर आकाशांत कां गेलें नाहीं, असा प्रश्न जर का न्यूनटनें त्यांच्यासमोर उपस्थित केला असता, तर " काय पोरकट आहेस रे तूं ! " म्हणून हंसत हंसत गणूकाकांनीं न्यूटनचा करकचून कान पिरगळला असता, याची मला बालंबाल खात्री आहे !

माझ्यावर जेव्हां गणूकाका किंवा दुसरे कांहीं लोक पोरकटपणाचाच आरोप करतात, तेव्हां त्यांचीं कारणें निराळींच असतात. खरोखरच केव्हां केव्हां लहान पोरासारखी माझी वागणूक पोरकट असते खरी ! लहान मुलें ज्या-प्रमाणें एखादा पोरकट प्रश्न विचारून इतर लोकांसमोर खोटें बोलणाऱ्या मोठ्या माणसाची मोठीच गैरसोय करतात; त्याप्रमाणें मलाही पोरकट प्रश्न विचारण्याची मोठी हौस आहे. गणूकाकांचा एक म्हातारा विधूर मित्र आपण लवकरच दुसरें लग्न कां करणार, याची एकदां कारणमीमांसा देत होता.

" मुलांची खाण्यापिण्याची फार आबाळ होते, बुवा; लग्न करण्याशिवाय गत्यंतर नाहीं आतां ! " तो मोठ्या गंभीरपणें सांगत होता.

" अहो, मग लग्न कशाला ? एखादा चांगला, हुशार स्वयंपाकी ठेवा कीं ! " मी तितक्याच गंभीरपणें त्याला म्हणालों.

तो गृहस्थ निघून गेल्यावर गणूकाका माझ्यावर फारच भडकले. " काय रे, कांहीं तरी पोरकट प्रश्न विचारतोस ? लहान का तूं आतां ? "

खरोखरच म्हातारपणीं बायको हवीशी असतां तसें सरळ स१ळ, उघड न सांगतां मुलांच्या खाण्यापिण्याच्या सोयीकरितां बायको करणें भाग आहे, म्हणून खोटें बोलणाऱ्या माणसाच्या ढोंगाचा बुडबुडा एखादा भलताच प्रश्न विचारून फोडणें हें मोठया माणसांना शोभतें का ? नग्न सत्य इतक्या निर्भयपणें पुढें मांडणें हें फक्त निर्मळ अंतःकरणाच्या लहानग्या पोरांनाच शक्य आहे. आणि मोरें जें करतात त्याला ' पोरकटपणा ' नाहीं तर काय म्हणावयाचें ?

३०

" काळेपणा, गोरेपणा आणि सौंदर्य ..."

नुकतेंच कुठल्या तरी वर्तमान-पत्रांत मीं वाचलें, कीं आपली नवपरिणीत बायको काळी आहे म्हणून सर्व मित्र चिडवूं लागले, एवढ्यावरून दुःखित होऊन एका तरुणानें आत्महत्या केली ! ही बातमी वाचून मी तर स्तंभितच झालों. आपल्या बायकोला लोकांनीं काळी म्हटल्यामुळें दुःखित होऊन प्राण देणाऱ्या त्या वेडगळ तरुणाचें मला आश्चर्य वाटलें, आणि दयाही आली. पण त्याहीपेक्षां मला आश्चर्य वाटलें, तें त्याच्या मित्रांचें ! काळेपणांत हंसण्या-सारखें काय आहे ? जगांत काळीं माणसें आहेत, गोरीं माणसें आहेत, पिवळीं माणसें आहेत, तांबडींही माणसें आहेत ! त्यांत कुणीं कुणाला हंसावें, हेंच मला समजत नाहीं. एखाद्या माणसाच्या सौंदर्याचा विचार करतांना ज्या अनेक गोष्टींचा विचार करावयाचा असतो, त्यांमध्यें त्याचा रंग ही एक गोष्ट असते, हें खरें आहे. पण तो रंग अमुकच असेल, तर तें माणूस सुंदर, हें मात्र मला मुळींच कबूल नाहीं. सौंदर्याच्या चढाओढींत मला जर परीक्षक नेमलें, तर कदाचित् एखाद्या श्यामवर्ण स्त्रीला पहिला नंबर देऊन, एखाद्या खूप गोऱ्या बाईला मी शेवटचा नंबर देण्याचा संभव आहे ! अर्थात् याचा अर्थ असा नव्हे, कीं एखादी बाई केवळ काळी आहे म्हणून तिला मी पहिला नंबर देईन, आणि दुसरी खूप गोरी आहे म्हणून तिला शेवटचा देईन ! माझें म्हणणें इतकेंच, कीं रंगा-

खेरीज इतर गोष्टींचा विचार करतां एखादी कृष्णवर्ण स्त्री दुसऱ्या एखाद्या गौरकांति स्त्रीपेक्षां सुंदर दिसण्याचा सुतराम् संभव आहे. माणसाचें सौंदर्य त्याच्या एकंदर अवयवांच्या आणि रंगाच्या विशिष्ट संगतींत (Harmony) आहे, असें मला वाटतें. एखाद्या विशेष प्रकारच्या अवयवसंगतींत काळा वर्ण खुलून दिसेल, तर दुसऱ्या एखाद्याच्या स्वरूपवैशिष्ट्याला गोऱ्या रंगानें उठाव येईल. नुसता रंग गोरा असून इतर अवयवांत जर संगति नसेल तर तो मनुष्य कधींही सुंदर ठरणार नाहीं. सुंदर अवयव असा शब्दप्रयोग न करतां, अवयवांची संगति हे शब्द मी मुद्दाम वापरतों आहें कारण माझें असें ठाम मत आहे, कीं सर्व अवयव सुंदर असून देखील एखादा मनुष्य मुळींच सुंदर दिसत नाहीं. त्या मनुष्याचें नाक सरळ असेल, कान रेखीव असतील, डोळे विशाल असतील, कपाळही भव्य असेल, आणि तरीही तो मनुष्य सुंदर दिसणार नाहीं! याच्या उलट मी असा एखादा मनुष्य दाखवून देईन, कीं ज्याचा कोणताही एकेक अवयव घेतला असतां त्यांत विशेष असें सौंदर्य मुळींच दृष्टीला पडणार नाहीं; पण त्याच्या सर्व अवयवांचें एकत्र मीलन इतकें गोड झालेलें असेल, कीं त्याच्या चेहऱ्याला कुणीही सुंदर म्हटल्याशिवाय राहणार नाहीं.

तें कांहींही असो, पण गोरेपणाची विशेष आवड आपल्या लोकांना आहे कीं नाहीं, — आपला वर्ण गोरा असल्यास आपण अधिक सुंदर असें आपणाला वाटतें कीं नाहीं — असें जर मला कुणी विचारलें, तर मी कबूल करीन, कीं तसें वाटतें खरें. पण त्याचा अर्थ असा नव्हे, कीं गौरवर्ण हा सौंदर्याचा भाग आहे. तसें वाटण्याचीं निराळीच कांहीं कारणें असूं शकतील. आपल्या उष्ण देशांत गौरवर्ण अधिक दुर्मिळ आहे, म्हणून तो आपणाला हवासा वाटत असेल. कारण माणसांचा स्वभावच असा आहे, कीं जें जवळ नसेल त्यासाठीं निःश्वास टाकीत बसावयाचें! युरोपांत हल्लीं गौरवर्णाचा त्या लोकांना इतका वीट आला आहे, कीं आपली गोरी कातडी काळसर करण्याकरितां सौंदर्येच्छू युवकयुवतींचे ताडेच्या तांडे समुद्रकिनाऱ्यावर आपले अर्धाच्छादित देह सूर्यप्रकाशांत तापवीत असलेले दृष्टीला पडतात! मला वाटतें, आमच्या सौंदर्यकोशांत गोरेपणाला जी इतकी किंमत प्राप्त झाली आहे, याचें कारण गौरवर्णाची दुर्मिळता.

सोन्यापेक्षां प्लॅटिनम धातू दिसतो वाईट, पण त्याची किंमत अधिक कां ? तर तो सुवर्णापेक्षां दुर्मिळ म्हणून.

आमचे गणूकाका मात्र हें कांहींच तत्त्वज्ञान ऐकून घ्यावयाला कबूल नाहींत. त्यांच्या मतें कृष्णवर्ण केव्हांही श्रेष्ठ. काकांच्या रंगाशीं तुलना करतां मी स्वतःला खूपच गोरा समजतों. तेव्हां बोलतां बोलतां मीं सहज एकदां काकांच्या काळेपणाचा उल्लेख केला मात्र, त्यासरशीं काकांनीं आपला एक सिद्धान्त माझ्या तोंडावर फेंकला. तो प्रत्येक श्यामवर्णीयानें स्वतःच्या उराशीं जपून ठेवण्यासारखा आहे !—

काका म्हणाले, " अरे, गोऱ्या माणसापेक्षां आम्ही काळे लोक अधिक स्वच्छ असतों. कारण गोऱ्या लोकांना वाटतं कीं जराशी अस्वच्छता राहिली तर काय मोठें होणार आहे ? गोरेपणावर आपण सर्व कांहीं नेऊं चालवून ! पण आमच्या काळ्या लोकांचं तसं नसतं. थोडयाशा अस्वच्छतेमुळें सुद्धां आपण फार अस्वच्छ दिसूं या भीतीनें घासून-पुसून आम्ही नेहमीं स्वच्छ राहतों ! "

" पण काका, असं उलट नाहीं का म्हणतां येणार, " मी म्हणालों, " कीं आपल्या अंगावरील थोडीशी अस्वच्छतादेखील चट्दिशीं लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीला येईल, म्हणून गोरे लोकच अधिक स्वच्छता पाळीत असावे. काळ्या लोकांचं काय ! आधींच मळकट रंग असतो. त्यांत आणखी थोडासा मळकटपणा सहज खपून जाईल, या कल्पनेनें काळे लोकच अस्वच्छ राहण्याचा अधिक संभव ! "

माझ्या या बोलण्यावर काकांनीं माझ्याकडे अशा दृष्टीनें पाहिलें, कीं " मूर्ख आहेस तूं ! माझे सिद्धान्त तुला काय कळणार ! " हाच त्या दृष्टीचा अर्थ होता !

३१

" अर्धसत्यें...... "

' स्त्रियांची जात म्हणजे निमकहराम ! ' हें वाक्य शेक्स्पीअरसारख्या जगद्विख्यात माणसाच्या लेखणींतून उतरल्यामुळें, कोल्ह्याच्या हातांत जसें कोलीत, त्याप्रमाणें काहीं अर्धवट माणसांच्या हातांत तें वाक्य होतें; आणि वाटेल तो सोम्यागोम्या सबंध स्त्री-जातीवर हल्ला करावयाला मोकळा होतो ! आपल्या वाक्याचा असा दुरुपयोग होईल, हें जर शेक्स्पीअरच्या ध्यानांत आलें असतें, तर कदाचित् त्यानें हें वाक्य लिहिलेंही नसतें. शेक्स्पीअरच्याच बाबतींत हा प्रकार होतो असें नाहीं तर प्रत्येक तत्त्वप्रतिपादकाच्या बाबतींत हेंच होतें, असें मला वाटतें.

कारण एखादा मनुष्य जेव्हां एखाद्या तत्त्वाचें प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हां त्याचा हेतु किंवा परिस्थिति काय असतात, याचा कुणीच विचार करीत नाहीं. त्यामुळें त्या तत्त्वांतलें अर्धें सत्य नष्ट होऊन त्याला अर्धसत्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. आणि माझ्या मतें अर्धसत्य हें केव्हां केव्हां असत्यापेक्षांही अपायकारक ठरतें.

शेक्स्पीअरचीच गोष्ट घ्या. वर उल्लेखिलेलें वाक्य शेक्स्पीअरनें निर्माण केलेल्या हॅम्लेट या पात्राच्या तोंडीं आहे. हॅम्लेट हा विशिष्ट प्रकृतीचा मनुष्य आहे, आणि त्यानें एका विशिष्ट मनःस्थितींत तें वाक्य उच्चारलेलें आहे. पण

या सर्व परिस्थितीचा विचार करतो कोण ? शेक्स्पीअर म्हणतो स्त्रियांची जात म्हणजे निमकहराम, म्हणून स्त्रियांची जात निमकहराम !

शेक्स्पीअरच्या पात्राचें मत शेक्स्पीअरच्या तोंडीं घालणें हा तर उघड-उघड अन्याय आहेच; पण जेव्हां एखादा तत्त्ववेत्ता डोळे दिपवून टाकणाऱ्या शब्दांनीं आपलें स्वतःचें मत म्हणून एखाद्या व्यापक तत्त्वाचें प्रतिपादन करीत असतो, तेव्हां सुद्धां त्याच्या त्या तत्त्वांत संपूर्ण सत्य भरलेलें आहे, असें समजून त्याचा आपण स्वीकार करणें माझ्या मतें साफ चुकीचें आहे. इतकेंच नव्हे तर त्याची भाषा जितकी दिपवून टाकणारी आणि त्याच्या तत्त्वाचें स्वरूप जितकें सर्वव्यापक, तितक्याच प्रमाणांत तें तत्त्व पूर्णसत्य नसून अर्धसत्य आहे असें खुशाल समजावें, असें मी म्हणतों.

बहुतेक मोठमोठ्या लेखकांना अशीं दिपवून टाकणारीं तत्त्वमौक्तिकें उधळण्याची संवय आहे. बर्नार्ड शॉचा तर या बाबतींत कुणीच हात धरणार नाहीं. शॉच्या एका सुप्रसिद्ध तत्त्वाचें आपण उदाहरण घेऊं. त्याच्या मतें निसर्गाचा एक विशिष्ट हेतु साध्य करण्याकरितां स्त्री नेहमीं पुरुषाचा पाठलाग करते. या विधानांत जर संपूर्ण सत्य असेल तर स्त्रिया मागें लागल्या आहेत, आणि वाट मिळेल तेथें पुरुषांचे घोळकेच्या घोळके जीव घेऊन सैरावैरा पळताहेत, असें दृश्य आपणाला जगांत दिसलें पाहिजे ! खरोखर कांहीं तसा प्रकार मला कुठेंच दिसत नाहीं. अर्थात् शॉ त्यावर असें म्हणतो, कीं पाठलाग करतात, याचा अर्थ वाघ शेळीचा पाठलाग करतो तसा नव्हे, तर कोळी ज्याप्रमाणें आपलें जाळें लांबवर पसरून आपल्या भक्ष्याला पकडण्याकरितां टपून बसतो, त्या तऱ्हेनें स्त्रिया पुरुषांना पकडण्याकरितां त्यांचा पाठलाग करतात ! हें विधान ऐकून किती तरी पुरुषांना शॉची दाढी बाजूला करून शॉच्या गोंडस चेहऱ्याचें चुंबन घ्यावेंसें वाटेल ! पण इतकें हुरळून जाण्याचें कांहींच कारण नाहीं, असें मी त्यांना सांगेन. कारण शॉचें हें बेछूट विधान पूर्णसत्य नसून अर्धसत्य आहे.

मानवजातीचें सातत्य राखण्याकरितां निसर्गानें स्त्रीपुरुषांमध्यें दुर्दमनीय आकर्षण निर्माण केलें आहे, ही गोष्ट उघड आहे. हें सातत्य चालू राखण्याची — नवमानवाला जन्म देण्याची अत्यंत जोखमीची जबाबदारी

स्त्रीच्याच शिरावर आहे. पुरुषाला स्वतःकडे आकर्षित करून घ्याव-याची कामगिरी निसर्ग स्त्रीकडून करवून घेत असला पाहिजे, हेंही खरें असेल. तरी पण शॉनें दिलेल्या कोळ्याच्या उपमेंत मात्र पूर्ण सत्य नसून अर्धसत्य आहे, असेंच मी म्हणतों. कोळ्याच्या जाळ्यांत माशी सांपडते, तेव्हा ती नकळत त्या जाळ्यांत अडकते. कुठचा पुरुष स्त्रीच्या जाळ्यांत नकळत सांपडतो ? उलट त्या नाजुक, सुखकर जाळ्यांत सांपडून घेण्याकरितां प्रत्येक निरोगी पुरुष जिवापाड मेहनत करीत असतो, असेंच दिसून येतें ! स्वतःच्या शरीराला सुखविण्याकरितां स्वतः होऊन एखादा सुंदर, ऊबदार कोट अंगांत घालून कुणी पुरुष जर ' मी कोटांत सांपडलों; मला वांचवा रे ! ' म्हणून ओरडूं लागला, तर त्याला मी जें म्हणेन तेंच वरील विधानाच्या बाबतींत मी शॉला म्हणेन !

स्त्रीला पुरुषाचें जितकें आकर्षण असतें, तितकेंच पुरुषाला स्त्रीचें असतें. मग स्त्रिया पुरुषाचा पाठलाग करतात, — बिचाऱ्या पुरुषांना धूर्त स्त्रीजात आपल्या जाळ्यांत पकडते, असें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे ? अर्थात् असलीं विधानें पुरुषच करतात असें नाहीं. पुष्कळ स्त्री-लेखिकांच्या मतें पुरुष स्त्रीवर प्रेम करतो, तेव्हां तो तिला फूस लावून फशीं पाडण्याचा प्रयत्न करतो, — स्त्रियांना पुरुषाचें आकर्षण वगैरे कांहीं नसतें !

पण मी म्हणतों मूर्खपणाचीं विधानें करण्यांत तरी स्त्रियांनीं पुरुषांना कां हार जावें ?

खरी गम्मत अशी आहे, कीं जग हें इतकें विविधरंगी आहे आणि मनुष्य-स्वभावाच्या गुंतागुंतींत इतके अगणित धागे आहेत, कीं वरील तऱ्हेचीं बेछूट तत्त्वें कितीही दैदीप्यमान शब्दरत्नांनीं मढवलेलीं असलीं, तरी सूक्ष्म विचारांतीं तीं अर्धसत्येंच ठरावयाचीं !

३२

" पळण्याची कला... "

अगदीं लहानपणीं मी शाळेंत असतांना घडलेली एक गोष्ट मला आठवते. त्या वेळीं मुंबईंत होणारे क्रिकेटचे चौरंगी सामने फुकट पाहण्याची आम्हाला फार हौस. अर्थात् फुकट पाहण्यांत जितका आनंद असतो, तितकाच धोकाही असतो! पोलिस शिपाई येऊन किती वेळां हांकलून काढील त्याचा नेम नाहीं! अशाच एका वेळीं त्या ठिकाणीं व्यवस्था ठेवण्याकरितां नेमलेला एक सोल्जर, आपल्या कुणालाही न समजणाऱ्या इंग्रजींत आमच्या अंगावर ओरडूं लागला. त्याला आमच्या एका वात्रट मित्रानें वेडावलें. त्यासरशीं एक शिवी हांसडून त्या मित्राला पकडण्यासाठीं त्या सोल्जरनें झेंप टाकली आणि आतां तो त्याची गचांडी पकडणार, इतक्यांत अशा कांहीं शिताफीनें आमचा मित्र त्याच्या हातांतून निसटला, कीं आम्ही पाहातच राहिलों! तो सोल्जर अधिकच चिडला, आणि त्याचा पाठलाग करूं लागला. आमचा मित्र पुढें आणि तो सोल्जर मागें अशी साधारण अर्धा मैल प्रेक्षणीय शर्यत त्या मैदानांत चालली होती! पण आमचा मित्र निसटला तो निसटलाच!

त्याचे जोडे, टोपी वगैरे जमा करून जेव्हां त्या वस्तु त्याला परत द्यावयाला आम्ही त्याच्या घरीं गेलों, तेव्हां तो मोठ्या विजयोत्साहानें हंसत हंसत आमच्यासमोर आला, आणि " कसा रे तूं जीव घेऊन पळालास! " असें म्हणून

आम्ही त्याला हंसण्यापूर्वी तोच आम्हांला सांगूं लागला, " काय ! कसा पळालोंय् ?" स्वतःच्या पळण्याची त्याला तारीफ करतांना पाहून आम्ही तर थक्कच झालों !

पण खरोखर थक्क होण्यासारखें त्यांत कांहीं नव्हतें, असें मला वाटतें; कारण पुढें पुढें जेव्हां महायुद्धाच्या बातम्या आम्ही वर्तमान-पत्रांत वाचूं लागलों, तेव्हां किती तरी वेळां आमच्या वाचण्यांत येई, कीं अमक्या अमक्या सेनापतीनें आपल्या सैन्याला यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) घ्यावयाला लावली. एखादा बडा सेनापती आपल्या सैन्यासह-वर्तमान मागें पळाला, कीं त्यानें यशस्वी माघार घेतली, असें म्हणावयाचें; आणि आपल्या जिवासाठीं आमच्या मित्रानें धूम ठोकली, तर त्याला मात्र पळपुटया म्हणावयाचें ! माणसांचा स्वभावच असा आहे, कीं जी गोष्ट लहान प्रमाणावर केली असतां त्यांना उपहासास्पद दिसते, तीच मोठ्या प्रमाणावर पाहिली, कीं त्यांना आश्चर्यकारक आणि प्रशंसनीय वाटते !

माझ्या मतें आमचा मित्र पळाला तेंच बरोबर. त्या वेळेला त्याला ' पळ-पुट्या ' म्हणून आम्ही हंसलों, हें खरें आहे. पण त्या हंसण्याचें कारण आमच्या शौर्याच्या कल्पना चुकीच्या होत्या म्हणून. त्यानें त्या सोल्जरशीं जर थोडी झटापट केली असती, आणि दोन-चार दांत किंवा आपला एखादा डोळा जर तो गमावून बसला असता, तर मोठा शूर वीर म्हणून आम्हीं त्याचा गौरव केला असता. साहजिकच आहे. कारण स्वतःच्या केसालाही धक्का न लागतां सुरक्षित जागेवरून रक्तपात पाहण्याची हौस जर एखाद्यानें फेडली, तर शौर्यशाली वीराग्रणी म्हणून डोक्यावर घेऊन आम्हीं त्याला कां नाचवूं नये ?—

मला वाटतें बहुतेक माणसांना रक्तपात पाहण्याची थोडी-बहुत हौस (*Sadist tendency*) असते. कदाचित् फार पूर्वकाळीं मानवजात जेव्हां रानटी अवस्थेंत होती, त्या काळच्या स्वभावाचा हा अवशेष असेल, आणि म्हणूनच आमच्या शौर्याच्या कल्पना अजूनही थोड्याशा रानटी आहेत. नुसत्या शारीरिक बळाच्या जोरावर आपलें वर्चस्व स्थापण्याच्या अवस्थेंतून पुढें जाऊन मनुष्यानें आपल्या मेंदूचा किती तरी विकास केला आहे, आणि मेंदूच्या जोरावर आपलें श्रेष्ठत्व स्थापण्याच्या अवस्थेला

मनुष्य येऊन पोहोंचला आहे, हें आपण पुष्कळच वेळां विसरतों. म्हणूनच लाइट ब्रिगेडमधल्या अवघ्या सहाशें लोकांनीं जेव्हां प्रचंड रशियन सेनेशीं बेफाम झुंज घेतली आणि त्यांतला प्रत्येक शिपाई मारला गेला, तेव्हां टेनिसन्-सारखा महाकविसुद्धां फसला; आणि आपल्या काव्यांत त्या ब्रिगेडवर त्यानें स्तुतीचा वर्षाव केला. खरी गंमत अशी आहे, कीं त्या शिपायांना थोडी-बहुत जर अक्कल असती — थोडा मेंदू जर त्यांनीं वापरला असता, — तर भलत्याच मोठया सैन्याशीं झुंज घेण्याऐवजीं जीव घेऊन ते मागें पळत सुटले असते. यालाच यशस्वी माघार (*Glorious retreat*) म्हणतात. हेंच खरें शौर्य. नाहीं तर भिंतीवर डोकें आपटून प्राण देणाऱ्याला वीरश्रेष्ठ कां म्हणूं नये !

ज्याप्रमाणें काय बोलावें यापेक्षां काय बोलूं नये, हें ज्याला माहीत आहे, तो खरा वक्ता; काय लिहावें याहीपेक्षां काय लिहूं नये, हें ज्याला समजतें तोच खरा लेखक; त्याचप्रमाणें लढण्यापेक्षां पळण्याची कला ज्याला अवगत आहे तोच खरा शूर !

३३

" वेगळी गोष्ट......"

माझ्या माहितींतल्या एका मुलीनें एका गृहस्थाशीं आपला विवाह ठरविला. तो प्रेमविवाह होता. तिच्या विधवा आईची त्या विवाहाला पूर्ण संमति होती. तिची विधवा आई तरुण असून तिला दुसऱ्या एका गृहस्थाबरोबर पुनर्विवाह करावयाचा होता. त्याला मात्र त्या मुलीचा कसून विरोध होता !

" असं कां ? " म्हणून मीं विचारतां ती मला म्हणाली, " माझी गोष्ट वेगळी आहे ! आईला हें शोभत नाहीं ! "

तिचे मुद्दे मी पुढें ऐकत बसलों नाहीं. कारण ते काय असणार हें मला माहीत होतें. आईचा पुनर्विवाह आहे. माझा प्रेमविवाह आहे. या वयांत आईला विवाह करणें शोभत नाहीं, वगैरे वगैरे !—

माणसांचा स्वभावच मुळीं असा आहे, कीं दुसऱ्यानें केलें असतां ज्याला आपण नाक मुरडतों, तें स्वतः करतांना मात्र अगणित सबबी पुढें आणून आपली गोष्ट इतरांपेक्षां कशी वेगळी आहे हें सिद्ध करावयाचें !

गेल्या महायुद्धाच्या वेळीं अशा तऱ्हेच्या पुष्कळच मजेदार गोष्टी घडत. जर्मन मुत्सद्दी आपल्या लोकांना सांगत, कीं खरोखर लढाई आम्हांला मुळींच नको होती; पण ऑस्ट्रियन् राजपुत्राचा खून झाल्यामुळें सत्याची बाजू राखण्याकरितां ऑस्ट्रियाच्या बाजूनें शस्त्र धरणें आम्हांला भाग पडलें ! आणि इंग्रज

मुत्सद्दी आपल्या लोकांना सांगत, कीं झोंपेंतसुद्धां लढाई करावयाचा आमचा विचार नव्हता. पण करतां काय ? असहाय्य चिमुकल्या बेल्जिअमूवर दुष्ट जर्मन लोकांनीं हल्ला केल्यामुळें सत्पक्षाच्या संरक्षणाकरितां युद्धांत उडी घेतल्याशिवाय आमच्यानें राहवेना ! इतकेंच नव्हे, तर आपण सत्याचे वाली असल्यामुळें आपल्या राष्ट्राचा विजय व्हावा, म्हणून जर्मन पाद्री आपल्या चर्चेसमधून प्रार्थना करीत; आणि इंग्रज पाद्री देवाला आळवीत, कीं आमचा विजय म्हणजेच सत्याचा विजय, म्हणून तूं आम्हांला मदत कर ! आणि दोघांचाही परमेश्वर एकच असल्यामुळें या दोन सद्‌गुणी भक्तांपैकीं कुणाचें ऐकावें, याचा त्या सर्वसाक्षी आकाशस्थाला मोठा प्रश्न पडला असेल !

स्वार्थी हेतूमुळें म्हणा, किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणामुळें म्हणा, मनांतून जेव्हां एखादी गोष्ट करावयाची नसते, तेव्हां हुशार हुशार म्हणविणारे लोकसुद्धां या ‘ वेगळ्या गोष्टी ’च्या बुरख्याखालीं तोंड लपवितात. एखाद्या राष्ट्रीय पुढाऱ्याला तुम्ही सांगा, कीं बहुजनसमाजाचें जर खरें कल्याण करावयाचें असेल, तर रशियाप्रमाणेंच भांडवलशाहीचा उच्छेद करून उत्पादनाचीं सर्व साधनें सामाजिक मालकीचीं केलीं पाहिजेत. तो हंसून तुम्हाला लगेच सांगेल, “ अहो, रशियाची गोष्ट निराळी, आपली गोष्ट वेगळी आहे ! भांडवलवाले आणि मजूर हा लढा आपल्याकडे नाहीं ! आपले भांडवलवाले मजुरांचे मायबाप आहेत ! ”

खरोखरच आपली गोष्ट किती वेगळी आहे ! रशियांतल्या भांडवलदारांसारखे आपले भांडवलवाले आहेत काय ! महालक्ष्मी आणि वाळकेश्वरांतल्या टोलेजंग वाड्यांतून ते आपल्या मजूरलेकरांसहवर्तमान किती गुण्यागोविंदानें राहतात ! याशिवाय भांडवलवाल्यांसारखे ते मोटारी थोड्याच उडवतात ! ते नेहमीं स्वदेशी बैलगाड्यांतून फिरतात ! गिरण्यांतून तरी ते काय मँचेस्टरसारखी अगदीं आधुनिक यंत्रसामुग्री वापरतात ? छे ! छे ! हिंदुस्थानांतल्या गिरण्यांतून यांत्रिक मार्गांऐवजीं लांकडी चरख्यांच्या रांगाच्या रांगा दृष्टीस पडतात ! आणि युरोपांत संप झाला असतां संपवाल्यांवर ज्याप्रमाणें तिकडे गोळीबार केला जातो त्याप्रमाणें इकडे थोडाच केला जातो ? हिंदुस्थानी भांडवलवाले संपवाल्यांवर पुष्पांचा वर्षाव करतात !

कांहीं कांहीं व्यक्ति तर स्वतःची ' गोष्ट ' इतकी ' वेगळी ' समजतात, कीं आपण जगतों हेच जगावर मोठे उपकार करतों, तेव्हां आपण लोकांसाठीं कांहीं करूं नये, पण लोकांनीं मात्र आपल्यासाठीं सर्व कांहीं करावें, असें या स्वयंमन्य हुतात्म्यांना वाटतें. बऱ्याचशा लोकांना पैसे देणें असलेला, असला एक ' हुतात्मा ' मला एकदां सांगूं लागला, कीं "अमक्या अमक्या गृहस्थाकडून आपले कांहीं पैसे येणे आहेत, आणि तो गृहस्थ इतका वाईट आहे, कीं परोपरीनें मागूनसुद्धां तो पैसे कांहीं देत नाहीं. "

" तुम्हीसुद्धां कांहीं केल्या आपले पैसे देत नाहीं, असें चार-पांच लोक मला सांगत होते ! " मी म्हणालों.

" माझी गोष्ट वेगळी आहे हो ! " तो चटकन् म्हणाला, " मी सध्यां अशा परिस्थितींत आहें... "

याची गोष्ट मात्र वेगळी ! आणि याचे पैसे न देणाऱ्या गृहस्थाची गोष्ट मात्र वेगळी नाहीं ! आत्मप्रीतीच्या रोगानें हे लोक इतके पछाड-लेले असतात, कीं सर्व जगाहून आपली गोष्ट कांहीं वेगळी आहे, असें यांना वाटतें. अलीकडे अलीकडे लोकांनीं करूं नये असें वाटत असलेली गोष्ट आपण कां करतों, किंवा लोकांनीं एखादी गोष्ट करावी असें आपणाला वाटतें, पण आपणाला मात्र ती कां करतां येत नाहीं, याचें एखादा मनुष्य समर्थन करण्याचा प्रयत्न करूं लागला, म्हणजे त्याला मध्येंच थांबवून मी सांगतों कीं " समजलों, समजलों. ज्यास्त बोलायची कांहीं एक जरूर नाहीं. तुमची गोष्ट वेगळी आहे ! समजलों मी ! "

